|| śrī-rādhā-sarveśvaro jayati ||

śrīmate bhagavan-nimbārka-mahā-munīndrāya namaḥ

śrī-nimbārka-matānuyāyi-śrī-veda-śāstra-sampanna-
raṇachora-śaraṇa-devācāryeṇa nirmita-
tattva-prakāśikā-vyākhyā-saṁvalitā atharvavedīya-

gopāla-tāpanī-upaniṣad

bhūmikā

evaṁ vidāṁkurvantu—tatrabhavanto'nādi-vaidika-sat-sampradāya-nipuṇāḥ sumedhaso vidvāṁsaḥ ! yat yeneha bhūtale mukunda-sevopāyikaṁ mānuṣaṁ śarīram āsādya sarvātmanā ātmātmīyaṁ puruṣottamāya ramā-mānasa-haṁsāya sarveśvarāya śrī-kṛṣṇāya guruṇā samarpya bhagavad-bhāvāpattir nāsāditā tasya mānuṣaṁ janma na kevalaṁ nirarthakam, api tu mahad-aparādha-bhājanam eva | tad uktaṁ śruti-smṛtiṣu—

> yo vā gārgy ātmānam aviditvā ya iha preti sa kṛpaṇaḥ
>
> mānuṣyaṁ prāpya loke'smin mūko vā vadhiro'pi vā |
> nāpakrāmati saṁsārāt sa khalu brahmahā bhavet ||
>
> mām aprāpyaiva kaunteya tato yāty adhamāṁ gatim ||

ato mānuṣaṁ kalevaram upalabhyāvaśyam eva bhagavat-prāpty-arthaṁ yatitavyam | kiṁ ca, manda-matīnāṁ mumukṣūṇām anāyāsena bhagavat-prāptis tad eva bhavet, yadā svāsādhāraṇa-karuṇā-paravaśatayā bhagavatānugṛhyeta, ity avalambya sva-prāpty-upāyaṁ prāg evopadarśitam | tathā hi, sṛṣṭi-prārambha-kāle haṁsa-rūpeṇāvatīrya vedhaso mānasān sanakādīn pañcapadīṁ brahma-vidyām upadiśya sampradāyaḥ sthāpitaḥ | taiḥ śrī-nāradāya, tena ca śrī-nimbārkācāryāya dattā | evam āsṛṣṭir bhagavataḥ sakāśāt pañca-padī-brahma-vidyā śrī-nimbārka-sampradāye paramparayā prāptā | sampradāyānuyāyibhir avaśyam eva paramparā-gata eva mantro grāhyaḥ, yataḥ sampradāya-vihīnānāṁ mantrāṇām ānarthakyam upapāditaṁ śāstreṣu—

> sampradāya-vihīnā ye mantrās te niṣphalā matāḥ || ity-ādinā |

asyāḥ pañcapadī-brahma-vidyāyā aṣṭadaśākṣara-gopāla-mantrasya mūlam atharva-vedīya-pippalāda-śākhāntargatā śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣad eva | adyāpi asyā upaniṣadaḥ kāpi sāmpradāyikī ṭīkā na kutrāpi prakāśitā | ity ālocya

vṛndāvana-vāstavyena paṇḍita-śrī-nandalāla-dāsena virakta-vaiṣṇavena
trayantārtha-pratiṣṭhāpaka-sat-sampradāya-pravartakācārya-śrī-nimbārka-pathān
uvarti-śrī-svabhūrāma-devācāryānuyāyi-śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-nirmitā
śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadaḥ prakāśikā ṭīkā
śrī-giridhāri-mandira-stha-pustakālayāl labdha-pratinā mudrāpya prākāśyaṁ nītā
| ato dhanyavādārhā ete mahānubhāvāḥ |

eteṣāṁ sampradāyācārya-niṣṭhām avekṣyānyair api amudritā grantha-rāśiḥ
prakāśanīyā ity āśāsmahe |

granthasyāsya saṁśodhanādikaṁ sarvaṁ kāryaṁ
śrī-rāmeśvara-śaraṇa-brahmacāriṇā sampāditam ato dhanyavādārho'yam |

śīśakādy-akṣara-saṁyojaka-doṣeṇa bhrama-pramādādinā vā yadi kāpi truṭiḥ
pathikāyate, sā bhavadbhir mārjanīyā iti sa-vinayaṁ prārthaye |

bhavadīya—
paṇḍitaḥ lāḍilī-śaraṇa-brahmacārī
kāvya-tīrthaḥ
vṛndāvanam
akṣaya-tṛtīyā, vikrama 1994.

gopāla-tāpanī-upaniṣad

atha prathamo'dhyāyaḥ

buddheḥ sākṣī paraṁ brahma vāsudevo narākṛtiḥ |
sac-cid-ānanda-rūpaḥ śrī-kṛṣṇo me ramatāṁ hṛdi ||
śrī-haṁsaṁ śrī-kumārāṁś ca vande devarṣi-puṅgavam |
śrī-nimbāditya-mukhyāṁś ca sampradāya-pravartakān ||
yo me pañcapadī-vidyām ādideśa vimuktidām |
śrīman-mukunda-devas taṁ vande'haṁ śirasā gurum ||
śrīman-sundara-bhaṭṭena bhāsyam asyāḥ suvistṛtam |
saṅkṣepeṇeha sad-bhāvo yathā bhāṣyaṁ prakāśyate ||

athārtharva-vedīya-pippalādādi-śākhā-sthiteyaṁ tāpinī śrutiḥ parama-kāruṇikatayā sarvānartha-nivartikāṁ śrī-gopāla-vidyām uddīpayantī sarvaṁ vedānta-vedyaṁ sarvottamatvena śrī-kṛṣṇaṁ pratipādayantī ca tam eva sva-pratipādyaṁ sad-ācāra-bodhanāya praṇamati—

sac-cid-ānanda-rūpāya kṛṣṇāyākliṣṭa-kāriṇe |
namo vedānta-vedyāya gurave buddhi-sākṣiṇe ||

kṛṣṇāya namaḥ iti sambandhaḥ | kṛṣṇa-śabdo dvividhaḥ—sa-khaṇḍārtho'khaṇḍārthaś ceti | sa-khaṇḍārtho'pi dvividhaḥ—vyākaraṇa-vyutpannaḥ, ṛṣi-vyutpannaś ceti | tatrādye caturthy-antaṁ catuṣpādam idaṁ vākyam | kṛ-kṛṣ-ṇa-a-padāni tatra ḍukṛñ-karaṇe, kṛṣ vilekhane ity anayoḥ kvip-pratyaye saṁjñān-pūrvakatvān na tuk | kṛ-śabdasya tantra-pāṭhatvāl lope, kṛṣ-śabdo vyutpannaḥ | sa ca kartṛ-saṁhartṛ-vācakaḥ | vastu-lābha-karo ṇas tu iti vacanāt | mokṣa-lābha-karo ṇa-śabdaḥ | av rakṣaṇe ity asmād dhātoḥ kvip-pratyaya-yogena a-kārasyāvaśeṣāt rakṣakatva-siddhiḥ | evaṁ ca jagat-kartṛtva-saṁhartṛtva-mokṣa-dātṛtva-rakṣakatvaṁ ca kṛṣṇasya siddham | yato vā imāni bhūtāni jāyanti [tai.u. 3.1.1], saṁsāra-bandha-sthiti-mokṣa-hetuḥ [śve.u. 6.16] ity-ādi-śruty-antarāt | ahaṁ sarvasya prabhavo mattaḥ sarvaṁ pravartate [gītā 15.15], bandhako bhava pāśena bhava-pāśāc ca mocakaḥ ity-ādi-smṛtibhyaś ca |

ārṣa-vyutpatti-pakṣe ca—

> kṛṣir bhū-vācakaḥ śabdo ṇaś ca nirvṛti-vācakaḥ |
> tayor aikyaṁ paraṁ brahma kṛṣṇa ity abhidhīyate || iti |

satyaṁ jñānam anantaṁ brahma [tai.u. 2.1.3] ity-ādi-śruty-ukta-dvitīya-lakṣaṇa-siddhiḥ |

akhaṇḍārtham āha—sac-cid-ānanda-rūpāyeti | evaṁ ca janmādy asya yataḥ iti sūtroktaṁ jagaj-janmādi-kāraṇatvaṁ śrī-kṛṣṇe samanvitam | tena ca sva-samānādhikaraṇa-sārvajñya-kāruṇya-vātsalyādi-guṇa-śakty-ādayo'py ākṣiptāḥ |

sva-bhakta-kleśa-nāśakatvaṁ kṛṣṇa-śabdārtham āha—akliṣṭeti | sva-bhaktāvidyāsmitā-rāga-dveṣābhiniveśa-lakṣaṇa-pañca-kleśa-rahitān kartuṁ śīlāya | yad vā,nāyāsena sarva-kartre ity acintya-śaktimattvaṁ sūcitam | tac ca bhārate śrīmad-bhāgavatādau ca prasiddham | arjuna-ratha-sthitenaiva sva-śarīre tat-kṣaṇāt sarvasyārjunāya darśitatvāt | mātur utsaṅga-sthitenaiva sva-mukhe sva-sahitasya sarvasya mātre darśitatvāc ca |

tatra tatra pramāṇam āha—vedānta-vedyāyeti | sarva-veda-śirombhāgopaniṣadbhir vedyāya—taṁ tv aupaniṣadaṁ puruṣaṁ pṛcchāmi [bṛ.ā.u. 3.9.26] ity-ādi-śruty-antarāt | namāmaḥ sarva-vacasāṁ pratiṣṭhā tava śāśvatī, vedaiś ca sarvair aham eva vedyaḥ [gītā 15.15] ity-ādi-smṛtibhyaś ca |

gurave—brahmādīnāṁ sva-svarūpa-guṇa-śakti-yāthātmya-pratipādakatayopadeṣṭṛtvena hita-kartre |

buddhi-sākṣiṇe—jñāna-pradāya, buddhy-ādy-adhiṣṭhātṛtayā vedokta-nija-svarūpa-guṇādi-yāthātmyānubhava-sthairya-kārayitre ity arthaḥ |

> yo brahmāṇaṁ vidadhāti pūrvaṁ
> yo vidyās tasmai gopāyati sma kṛṣṇaḥ | [go.tā.u. 1.22]
> ity-ādi-vakṣyamāṇatvāt |

kiṁ ca, vakṣyamāṇa-govinda-padārtho'pi kṛṣṇa-padenātra sūcitaḥ | tathā hi—pāpāni viṣayān vākarṣantīti kṛṣo dhenava indriyāṇi vā kṛṣāṁ no netā kṛṣṇas tasmai gavāṁ caivānugamanaṁ sarva-pāpa-praṇāśanam iti parāśara-smṛtau | viṣayākarṣaṇāt teṣām indriyatvam udāhṛtam iti bṛhat-saṁhitāyām | naś ca netā samākhyātaḥ ity anekārthaḥ | gopī-jana-padārthasya svāhā padārthasya ca tac-chaktitayā śaktimati tasminn evāntar-bhāvaḥ | tathā ca jagaj-janmādi-hetur mokṣa-dātā sac-cid-ānanda-rūpaḥ sārvajñya-vātsalyādy-anantāsaṅkhyeya-svābhāvika-yāvad-ātma-vṛtti-guṇa-śakty-ādi-pūrṇo govindo bhagavān | kṛṣṇāya devakī-nandanāya iti vakṣyamāṇaḥ, brahmaṇyo devakī-putraḥ iti ca sāmopaniṣad-ādiṣu prasiddhaḥ | śrī-kṛṣṇo mām aṅgīkarotv ity abhiprāyeṇa tasmai kāya-vāṅ-manobhiḥ svātmānaṁ samarpayāmīti niṣkarṣārthaḥ |

asyā upaniṣac-chabda-vācyatvād viṣaya-prayojanādikam api sūcitam | paraṁ brahma śrī-kṛṣṇākhyam upa samīpaṁ nitarāṁ sādayati gamayatīti saṁsāra-hetv-avidyādikaṁ vātyantam avasādayatīti vyutpattyā gopāla-vidyopaniṣad | tat-pratipādakatvo grantho'py upaniṣad ity ucyate |

tathā hi—mumukṣur atrādhikārī, ukta-lakṣaṇaḥ śrī-kṛṣṇo'tra viṣayaḥ | śrī-kṛṣṇa-bhāvāpattiḥ prayojanam | pratipādya-pratipādaka-bhāvaḥ sambandhaḥ | ity anubandha-catuṣṭayaṁ bodhyam ||1||

uktārtham eva praśnottarābhyāṁ viśadayantī śrutir ākhyāyikām āracayati—

oṁ munayo ha vai brahmāṇaṁ ūcuḥ | kaḥ paramo devaḥ ? kuto mṛtyur bibheti ? kasya vijñānenākhilaṁ vijñātaṁ bhavati ? kenedaṁ viśvaṁ saṁsarati ? iti ||2||

om ity ākhyāyikārambhe maṅgalārthaṁ tasya mantrādi-maya-sarva-vācāṁ prabhava-sthānatvāt | munayaḥ—śrī-kṛṣṇa-tattva-manana-śīlāḥ sanakādayaḥ | ha vaīty avyayaṁ smaraṇe | brahmāṇam—sva-pitaraṁ praty ūcuḥ papracchuḥ | paramaḥ—sarvotkṛṣṭaḥ samābhyadhika-śūnyaḥ | devaḥ—sarvārādhya-padārthaḥ ko bhavati ? kutaḥ kasmāc ca mṛtyur bibheti trasyati, ko mṛtyu-nivārakatayā mokṣa ity arthaḥ | kasya vijñānenākhilaṁ sakalaṁ jagat vijñātaṁ saṁbhāti prakāśate | kiṁ jagad-upādānam ity arthaḥ | kena viśvaṁ kena preritam idaṁ viśvaṁ saṁsarati sva-sva-kārye pravartate | ko viśva-preraka ity arthaḥ ||2||

evaṁ pṛṣṭo brahmā praśna-catuṣṭayasya krameṇottaram āha—

tadu hovāca brāhmaṇaḥ | śrī-kṛṣṇo vai paramaṁ daivatam | govindān mṛtyur bibheti | gopī-jana-vallabha-jñānena taj jñātaṁ bhavati | svāhayedaṁ saṁsaratīti ||3||

tad u heti tat tān prati | u api, ha sphuṭam | brāhmaṇo vedārtha-tattvajño brahmā uvāca uttaraṁ dattavān | tad āha—kṛṣṇeti | kṛṣer ṇe nak, atasī puṣpa-śyāmo vai prasiddhaḥ | paramaṁ daivataṁ svārthe taddhitaḥ, paramo deva ity arthaḥ | kṛṣṇas tu bhagavān svayam iti śrīmad-bhāgavatāt | kṛṣṇaḥ svayaṁ samabhavat paramaḥ pumān yaḥ iti brahma-saṁhitātaḥ | mattaḥ parataraṁ nānyat [gītā 7.7] iti śrī-mukhokteḥ | paraṁ brahma paraṁ dhāma pavitraṁ paramaṁ bhavān ity arjunokteś ca | gavā dhruvā smṛtākhya-jñānena prapattyā vā vedya upalabhyo govindas tasmād mṛtyur bibheti |

> bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryaḥ |
> bhīṣāsmād agniś candraś ca mṛtyur dhāvati pañcamaḥ || [tai.u. 2.8.1] ity-ādi-śruteḥ |

jñānādinā prāptaḥ sa eva mṛtyur nivārakaḥ | mām eva ye prapadyante māyām etāṁ taranti te [gītā 7.14] iti śrī-mukhokteḥ |

gopī-janeti—gopāyantīti gopyaḥ | samasta-jagat-pālana-śaktayas tāsāṁ janaḥ samūhas tasya vallabhaḥ svāmī, pālanasyotpādana-pūrvakatvād utpādana-pālana-saṁharaṇa-śakti-svāminas tasya jñānena tad akhilaṁ viśvaṁ

jñātaṁ bhavati | yathā somyaikena mṛt-piṇḍena vijñātena sarvaṁ mṛṇ-mayaṁ vijñātaṁ syāt [chā.u. 6.1.4] ity-ādi-śruty-antarāt | yad vā, gopī-jano vraja-yuvati-samūhas tasya vallabhaḥ | preṣṭho ramaṇo narākṛti paraṁ brahma tasya vijñānena sarvaṁ jñātaṁ bhavatīti |

svāhayeti | svāhā-śabdena tasya aghaṭanā-ghaṭana-paṭīyasī saṅkalpa-rūpa-śaktis tayā idaṁ sarvaṁ saṁsaratīti | tathā ca sa eva sva-śakti-dvārā sarva-preraka ity arthaḥ ||3||

evaṁ sāmānyataḥ śrutvā kṛṣṇādi-padānāṁ, viśeṣato nirukti-dvārā tad-artha-bubhūtsayā punaḥ papracchur ity āha—

tadu hocuḥ—kaḥ kṛṣṇo govindaś ca ko'sāv iti
gopī-jana-vallabhaḥ kaḥ kā svāheti ||4||

tat te munayaḥ | u kila ha sphuṭaṁ brahmāṇaṁ ūcuḥ papracchur ity-ādi spaṣṭārthaḥ ||4||

prāg-uktārtham evārthāntareṇa darśayann āha—

tān uvāca brāhmaṇaḥ—
pāpa-karṣako go-bhūmi-veda-vidito viditā
gopī-janāvidyā-kalā-prerakas tan-māyā ceti |
sakalaṁ paraṁ brahmaiva tat ||5||

śaraṇāgatānāṁ bhaktānāṁ sva-prāpti-pratibandhakāni pāpāni karṣayatīti pāpa-karṣakaḥ | yaḥ sarva-pāpa-vināśī sa eva kṛṣṇa-śabdābhidheyaḥ | paramo devaḥ sarvārādhya ity arthaḥ |

> yatra yatra sthito vāpi kṛṣṇa kṛṣṇeti kīrtanāt |
> sarva-pāpa-viśuddhātmā sa yāti paramāṁ gatim || iti pādme |
>
> prāyaścittāny aśeṣāṇi tapaḥ karmātmikāni vai |
> yāni teṣām aśeṣāṇāṁ kṛṣṇānusmaraṇaṁ param || iti vaiṣṇave |

kṛṣṇa kṛṣṇa kṛṣṇa ity antakāle jalpan jantur jīvitaṁ yo jahāti, ādyaḥ śabdaḥ kalpate, tasya muktyai vrīḍān amnau tiṣṭhato dvāvṛṇasthau ity-ādi-smṛteś ca |

govinda-padārtham āha—go-bhūmīti | goṣu surabhiṣu pālakatayā gavi sūrye tat-prakāśakatvena tad-antarātmatvena ca, gavi bhūmau tad-ādhāra-śakty-ātmanā goṣu vedeṣu tat-pratipādyatayā viditaḥ khyātaḥ | tān viditā labdhā vettā ca govinda ity arthaḥ | ya āditye tiṣṭhan yaḥ pṛthivāṁ tiṣṭhan [bṛ.ā.u. 3.7.9] ity-ādi-śruty-antarāt |

> yad āditya-gataṁ tejo jagad bhāsayate'khilam |

yac candramasi yac cāgnau tat tejo viddhi māmakam || [gītā 15.12]

ity-ādi-smṛtibhyaś ca | evaṁ tam upāsīnāṁ saṁsāra-bhayaṁ na bhavati, govindata eva mṛtyur bibhetīti |

gopī prakṛtiḥ, tasyā jāto jano mahad-ādi-pṛthivy-antayostara-vidyā-kalānāṁ karma-śaktīnāṁ prerakas tad-antaryāmīti yāvat | yad vā, gopī-jana-rūpā yā ā samyak vidyā-kalā-jñānaika-rasa-mūrtayas tāsāṁ prerakaḥ sva-līlāsu pravartaka iti vallabha-padārtho darśitaḥ, tasya jñānena sarvam idaṁ jñātaṁ bhavatīty uktam |

tan-māyeti | mīyate kāryam anayeti māyā jñānaṁ saṅkalpo vā | māyā ca vayunaṁ jñānam iti nirghaṇṭu-kośāt | māyā dambhe kṛpāyāṁ ca iti viśva-prakāśāt | māyā syāt śāmbarī-buddhayoḥ iti trikāṇḍa-śeṣāc ca | nānārtho māyā-śabdas tathā ca tasya māyā saṅkalpa-rūpa-śaktiḥ | svāhā-śabdena māyoktā svāhayedaṁ saṁsaratīti | parāsya śaktir vividhaiva śrūyate [śve.u. 6.8] iti śruteḥ | na ca māyā-śabdasya pradhāne prasiddhatvāt, tad eva grāhyam iti vācyam | tena nitya-muktādiṣu kāle ca pravartakatvāsambhavāt |

evaṁ yathā-praśnam arthān nirūpya sva-siddhāntam āha—sakalam iti | tat-pūrvoktaṁ sakalam artha-catuṣṭayaṁ śrī-kṛṣṇākhyaṁ paraṁ brahmaiva govinda-padena kṛṣṇasyaiva viśeṣaṇāt | gopī-jana-padārthasya svāhā-padārthasya ca tac-chaktitayā śakti-tadvator abhedāt | tena tayoḥ svābhāvika-bhedābheda-sambandha eva brahmaṇo'bhimataḥ ||5||

etad-dhyānādeḥ phalam āha—

yo dhyāyati rasayati bhajati so'mṛto bhavati so'mṛto bhavatīti ||6||

etad yo dhyāyatīti pāṭhāntaram | ya ukta-mantra-pratipādyaṁ dhyāyati rasayati mantrātmakaṁ japati, bhajati mantra-devatāṁ pūjayati, so'mṛto mukto bhavati, tad-bhāvāpatti-rūpa-mokṣaṁ labhate | dviruktiḥ prakaraṇa-samāpty-arthā ||6||

dhyānāder dhyeyādi-jñāna-pūrvakatvāt pṛcchanti smety āha—

te hocuḥ—kiṁ tad-rūpaṁ ? kiṁ rasanaṁ ? kathaṁ vāho tad-bhajanaṁ ?
tat sarvaṁ vividiṣatām ākhyāhīti ||7||

kiṁ kīdṛśaṁ rūpaṁ tasya dhyeyatvenābhipretaṁ ? kīdṛśaṁ rasanaṁ japanaṁ? kathaṁ kena prakāreṇa vā | aho he brahman ! tasya bhajanaṁ tat sarvaṁ vettum icchatāṁ kathayety arthaḥ ||7||

tad u hovāca hairaṇyaḥ—gopa-veśam abhrābhaṁ

taruṇaṁ kalpa-drumāśritam ||8||

tad v iti | tat teṣu praśneṣu hairaṇyo brahmā dhyeya-rūpaṁ ha sphuṭam uvāca | gopa-veśaṁ gopālaka-veśam | abhrābhaṁ sajala-jalada-śyāmam | taruṇaṁ kiśoram | kalpa-drumāśritaṁ kalpa-drumādhaḥ kanaka-sthalyāṁ ratna-siṁhāsanasyāṣṭa-patra-kamalopaviṣṭam ity arthaḥ ||8||

mantra-sammati-vyājena rūpaṁ viśadayati smety āha—

tad iha ślokā bhavanti ||9||

tat tatrehokta-rūpa-nirūpaṇe ślokāḥ mantrā api santi ||9||

sat-puṇḍarīka-nayanaṁ meghābhaṁ vaidyutāmbaram |
dvi-bhujaṁ jñāna-mudrāḍhyaṁ vana-mālinam īśvaram ||
gopa-gopī-gavāvītaṁ sura-druma-talāśritam |
dviyālaṅkaraṇopetaṁ ratna-paṅkaja-madhyagam ||
kālindī-jala-kallola-saṅgi-māruta-sevitam |
cintayaṁś cetasā kṛṣṇaṁ mukto bhavati saṁsṛteḥ ||10|| iti |

sat | vikasitaṁ puṇḍarīkaṁ padmaṁ tadvan nayanaṁ yasya tam | megha-śyāmaivābhā yasya tam | vidyutaḥ prabhavatīti vaidyutaṁ tat-tejas tadvad ambaraṁ yasya tam | dvibhujam ity aṣṭādaśākṣare dvibhujasya dhyeyatvaṁ sūcitam | jñāna-mudrā mauna-mudrā | avacanenaiva provāca iti śruteḥ | tayā yuktaṁ, veṇu-vādana-tatparatvāt | āpāda-lambinī nānā-puṣpa-pallavodbhavā mālā vidyate yasya tam | īśvaraṁ bhāvādi-niyantāraṁ gopaiḥ śrī-dāmādibhir gopibhiḥ śrī-rādhādibhir gobhiḥ kapilādibhir āvītaṁ parivṛtam | kalpa-vṛkṣa-talāśrayam | divyaiḥ aprākṛtair bhūṣaṇair upetaṁ siṁhāsanopari-ratna-mayāṣṭa-dala-kamala-madhya-sthitaṁ kālindyā jalasya kallolānāṁ taraṅgānāṁ sambandhinā vāyunā sevitam evaṁ vidhaṁ śrī-kṛṣṇaṁ cetasā cintayan dhyāyan saṁsārān mukto bhavati | iti-śabdo dhyāna-samāpty-arthaḥ ||10||

kiṁ rasanam ity asyottaram āha—

tasya punā rasanam ||11||

tasya śrī-kṛṣṇasya punar dhyānānantaraṁ rasanaṁ pañcapada-mantra-jāpa ucyate iti śeṣaḥ ||11||

jala-bhūmīndu-sampāta-kāmādi-kṛṣṇāyety ekaṁ padam |
govindāyeti dvitīyam | gopījaneti tṛtīyam | vallabhāyeti turīyam |
svāheti pañcamam iti pañcapadīṁ japan pañcāṅgaṁ
dyāvābhūmī-sūryācandramasau sāgnī tad-rūpatayā brahma

sampadyate brahma sampadyata iti ||12||

|| iti śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi prathamo'dhyāyaḥ ||

jala-śabdena tad-vācī ka-kāraḥ | bhūmi-śabdena tad-bījaṁ la-kāraḥ | kṛta-sambandhi dīrgha ī-kāro'gniḥ | indu-śabdena tad-ākāro'nusvāraḥ | eteṣāṁ sampātena samparkeṇa jātaṁ yat kāma-bījaṁ tad-ādi kṛṣṇāyety ekaṁ padaṁ, gopī-janety atra lupta-vibhaktyā padatvam | ukta-jāpasya phalam āha—pañcapadīm iti | yat-tador nitya-sambandhād uttaratra tac-chabdād yac-chabdo labhyaḥ | evaṁ ca pañcapadīṁ japan naraḥ ye dyāv-ādyāḥ pañca-tad-rūpatayā tat-prakāśakatayā yan mantra-rūpaṁ, pañcāṅgaṁ brahma tat sampadyate | mantra-tad-devatayor abhedāt | paraṁ-brahma-svarūpaṁ śrī-kṛṣṇaṁ samyak prāpnotīty arthaḥ | dviruktiḥ prathamopaniṣat-samāpty-arthā ||12||

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracitā
prakāśikā ṭīkā saṁvalitā śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi prathamo'dhyāyaḥ

—o)0(o—

atha dvitīyo'dhyāyaḥ

ukta-rasane mantra-sambhavād uvāca—

tad eṣa ślokaḥ—
klīm ity etad-ādāv ādāya kṛṣṇāya
govindāya gopī-jana-vallabhāyeti |
bṛhad-bhānavyā sakṛd uccared yo'sau
gatis tasyāsti maṅkṣu nānyā gatiḥ syāt || iti ||1||

klim ity etad ādāv uccārya bṛhad-bhānavyā svāhayā saha tat-tat-padaṁ krameṇa yaḥ sakṛd uccarej japet tasya gatiḥ pūrvoktā śrī-kṛṣṇa-prāptir maṅkṣu śīghram eva bhavati | anyā gatir na syāt | iti-śabdo mantra-samāpty-arthaḥ ||1||

bhaktir asya bhajanam | tad
ihāmutropādhi-nairāsyenaivāmuṣmin manaḥ-kalpanam | etad
eva ca naiṣkarmyam ||2||

asya śrī-kṛṣṇasya bhaktiḥ sarvendriyaiḥ sevanam eva bhajanam ucyate |

> bhaja ity eṣa vai dhātuḥ sevāyāṁ parikīrtitaḥ |
> tasmāt sevā budhaiḥ proktā bhakti-śabdena bhūyasī |
> bhajanaṁ bhaktir ity āhur vāṅ-manaḥ-kāya-karmabhiḥ || iti
> liṅga-purāṇāt |

tad viśinaṣṭi—tad iheti | nirāsa eva nairāsyam | ihāmutropādher nairāsyena loka-dvaya-kāmanāyāḥ parityāgena | amuṣmin śrī-kṛṣṇe | manasaḥ kalpanaṁ mana ity upalakṣaṇaṁ sarvendriyāṇāṁ tatra pravaṇīkaraṇaṁ bhajanam ity arthaḥ |

> sarvopādhi-vinirmuktaṁ tat-paratvena nirmalam |
> hṛṣīkeṇa hṛṣīkeśa-sevanaṁ bhaktir ucyate || iti
> śrī-nārada-pañcarātrāt |

etad eva ca naiṣkarmyam | svārthe ṣyañ | bhajanam eva karma-pratidvandvi-jñānam ity arthaḥ ||2||

kṛṣṇaṁ taṁ viprā bahudhā yajanti
govindaṁ santaṁ bahudhārādhayanti |
gopījanavallabho bhuvanāni dadhre
svāhāśrito jagad aijat su-retāḥ ||15||

taṁ kṛṣṇaṁ sac-cid-ānanda-rūpam | viprā vaidikāḥ | bahudhā dravya-yajñādibhiḥ | yajanti pūjayanti | tam eva govindaṁ go-bhūmi-veda-viditaṁ santaṁ badhudhā snigdhakaṇṭhādibhir viprādayaḥ sarve ārādhayanti sevante | yad vā, tam eva govindaṁ gokula-nāyakaṁ santaṁ gokula-vāsivat prīti-yuktā bahudhārādhayanti | sa eva pālana-śakti-samūha-prerakaḥ san bhuvanāni dadhre pālayati sma | sa eva ca eko'haṁ bahu syām ity-ādi-śruty-ukta-saṅklapa-rūpa-śaktiṁ svāhā-śabda-vācyāṁ śritaḥ san jagad vyakta-nāma-rūpam aijayat sarga-kāle'kṣobhayat | yataḥ suretāḥ mahā-vīryaḥ kṛṣṇādi-padānāṁ bīja-mantra-vivaraṇa-rūpatvād atra bījānuktiḥ |

> bīje yathā sthito vṛkṣaḥ śākhā-pallava-saṁyutaḥ |
> tathaiva sarva-śāstrārtho mantra-bīje vyavasthitaḥ || ity-ādi-vacanāt
> ||3||

athaikasyaiva tasya bhaktānām ārādhanāya saukaryārthaṁ mantrātmaka-śabda-rūpeṇa pañcadhāvirbhāve dṛṣṭāntam āha—

vāyur yathaiko bhuvanaṁ praviṣṭo
janye janye pañca-rūpo babhūva |
kṛṣṇas tathaiko'pi jagad-dhitārthaṁ
śabdenāsau pañca-pado vibhāti ||4|| iti |

yathā bhuvanaṁ praviṣṭa eka eva vāyuḥ janye janye dehe dehe pañcabhiḥ prāṇādi-nāmabhiḥ rūpyata iti pañca-rūpo babhūva, tathaiko'py asau kṛṣṇaḥ śabdena tat-tan-nāmnā pañcabhir nāmabhiḥ padyate jñāyate yaḥ sa ity arthaḥ | iti-śabdo samāpty-arthaḥ ||4||

ārādhayantīti pūrvoktau tad-ārādhana-paripāṭīm apṛcchann ity āha—

te hocuḥ—upāsanam etasya paramātmano govindasyākhilādhāriṇo brūhīti ||5||

upāsanam ity adhikaraṇe lyuṭ | akhilādhāriṇaḥ sarvāśrayasya | anyat sphuṭam eva ||5||

tad-ārādhanādhiṣṭhānaṁ patra-rūpa-pīṭhaṁ tāvad upadiśati smety āha—

tān uvāca—yat tasya pīṭhaṁ hairaṇyāṣṭapalāśāmbujaṁ tadāntarālike'nalāsra-yugaṁ tad-antarādyārṇākhila-bījaṁ kṛṣṇāya nama iti bījāḍhyaṁ sa-brahmāṇam ādhāya, anaṅga-gāyatrīṁ yathāvad vyālikhya bhū-maṇḍalaṁ śūla-veṣṭitaṁ kṛtvāṅga-vāsudevādi-rukmiṇy-ādi-sva-śaktīndrādi-vasudevādi-pārthādi-nidhy-ādi-vītaṁ yajet ||6||

yat tasya pīṭhaṁ tat tān praty uktavān ity anvayaḥ | evam atra jñeyam—sva-gṛhe go-maya-jalena pṛthvīm upalipya tatra prakṣālita-pīṭhaṁ saṁsthāpya sauvarṇāṣṭa-dala-kamalaṁ sthāpayet | gandha-yata-candana-paṅkena vā likhet | tasya kamalasya antarālike antarāla-bhava-pradeśe karṇikāyām | analāsra-yugaṁ trikoṇa-dvayaṁ sampuṭitaṁ likhet | tasya ṣaṭ-koṇasya antarā madhye ādyārṇa-rūpam akhilasya kāryasya bījaṁ kāma-bījaṁ sādhya-nāma-karma, "amūkasya amukaṁ karma siddhyatu" ity evaṁ likhed iti śeṣaḥ |

> karṇikāyāṁ likhed vahni-puṭitaṁ maṇḍala-dvayam |
> tasya madhye likhed bījaṁ sādhyākhyaṁ karma-saṁyutam || iti sanat-kumāra-saṁhitokteḥ |

kṛṣṇāya namaḥ iti kāma-bījena āḍhyaṁ yuktam | ṣaḍ-asraṁ sandhiṣu ṣaḍ-akṣaraṁ likhet, ṣaḍ-asraṁ sandhiṣu [kra.dī. 7.27] iti krama-dīpikokteḥ | sa-brahmāṇam iti mantra-tad-draṣṭror abhedād brahma mantraṁ pūrva-likhitam | karṇikā-sthaṁ kāma-bījam aṣṭādaśārṇa-mantreṇa sahitaṁ veṣṭitam | ādhāya sampādyety arthaḥ | tataḥ śiṣṭair mano-varṇais taṁ kāṁ veṣṭayet sudhīr iti tasyām evokteḥ | ṣaṭ-koṇasya pūrva-nairṛti-vāyavya-koṇeṣu śrīm iti bījaṁ likhet | āgneya-paścimeśāna-koṇeṣu hrīm iti bījaṁ likhet |

> śriyaṁ ṣaṭ-koṇa-koṇeṣv aindra-nairṛta-vāyuṣu |
> ālikhya vilikhen māyāṁ vahni-vāruṇa-śūliṣu || iti saṁhitokteḥ |

anaṅga-gāyatrī iti | kāma-devāya vidmahe puṣpa-bāṇāya dhīmahi tan no'naṅgaḥ pracodayāt iti kāma-gāyatrīm aṣṭa-dalasya keśareṣu yathāvat triśaḥ triśaḥ vyālikhed ity arthaḥ namaḥ kāma-devāya sarva-jana-priyāya sarva-jana-sammohanāya jvala jvala prajvala sarva-janasya hṛdayaṁ mama

vaśaṁ kuru kuru svāhā ity ity aṣṭācatvariṁśad-akṣaraṁ mālā-mantram ekaikasmin dale ṣaṭ ṣaḍ akṣaraṁ krameṇa likhed iti bodhyam | aṣṭa-dalopari vṛtaṁ kṛtvā mātṛkākṣarair veṣṭayed iti ca bodhyam |

akṣaraiḥ kāma-gāyatryā veṣṭayet keśare sudhīḥ |
kāma-mālā-manor varṇair daleṣv aṣṭasu mantra-vit ||
likhed guhānanair bhaktair māntrikāṁs tad-bahir likhet || iti saṁhitokteḥ |

bhū-maṇḍalam iti | bhū-gṛhaṁ caturasraṁ likhet, tasya diksū śrī-bījaṁ koṇeṣu māyā-bījaṁ ca likhet | bhū-bimbaṁ ca likhed vādye śrī-māye dig-vidikṣv apīti krama-dīpikokteḥ |

śūla-veṣṭitaṁ kṛtveti bhū-gṛhaṁ koṇa-saṁlagnāṣṭa-vajrālaṅkṛtaṁ kṛtvety arthaḥ | bhū-gṛhaṁ caturasraṁ syād aṣṭa-vajra-yutaṁ mune iti saṁhitokteś ca | asyaiva dhāraṇa-yantratvāt sādhyādi-lekhanam apy ādāv asūcayat | ata eva tasyām eva dhāraṇā-vidhānaṁ tat-phalaṁ coktam—

hutvā sahasram ājyena yantre sampāta-pūrvakam |
mārjayitvāyutaṁ japtvā dhārayed yantram uttamam |
trailokyaiśvaryam āpnoti devair api supūjitaḥ || ity ādinā |

idaṁ tu kevala-dhāraṇārtha-yantrābhiprāyeṇoktam | yadā punaḥ pūjārthaṁ yantraṁ kriyate, tadā tu pūrvaṁ pīṭhasyottara-bhāge vāyavyād īśa-paryantaṁ gauravī paṅktiḥ pūjyā | prayogas tu—oṁ gurubhyo namaḥ, parama-gurubhyo namaḥ, parātpara-gurubhyo namaḥ, parameṣṭhi-gurubhyo namaḥ iti dakṣiṇe gaṇeśaṁ ca sampūjya, tataḥ karṇikāyām ādhāra-śakti-prakṛti-kamaṭha-śeṣa-kṣamā-kṣīrasindhu-śvetadvīpa-ratnamaṇḍapa -kalpavṛkṣeti navakaṁ sampūjya, tato'gny-ādi-koṇeṣu pīṭha-pādeṣu dharma-jñāna-vairāgyaiśvaryāṇi pūrvādi-caturdikṣu pīṭha-gātreṣv adharmājñānāvairāgyānaiśvaryāṇi sampūjayet | prayogas tu—ādhāra-śaktaye namaḥ ity-ādiḥ | dharmāya namaḥ ity-ādiś ca |

tataḥ karṇikāyāṁ śeṣa-padmaṁ praṇavāṁśa-yuktāni sūrya-somāgni-maṇḍalāni sa-bindu-svīya-svīya-prathamākṣara-sahitāni satvarajas tamāṁsi sa-bindu-svīya-svīya-prathamākṣara-bījam ātma-catuṣṭayaṁ ca sampūjayet | prayogas tu—anantāya namaḥ, pamāya namaḥ, aṁ dvādaśa-kalā-vyāpta-sūrya-maṇḍalātmanā namaḥ, oṁ ṣoḍaśa-kalā-vyāpta-candra-maṇḍalātmanā namaḥ, maṁ daśa-kalā-vyāpta-vahni-maṇḍalātmanā namaḥ, saṁ sattvāya namaḥ, raṁ rajase namaḥ, taṁ tamase namaḥ, ām ātmanā namaḥ, am antarātmanā namaḥ, paṁ paramātmanā namaḥ, hrīṁ jñānātmanā namaḥ iti |

tataḥ prāṇādy-aṣṭa-patreṣu vimalāyai namaḥ, utkrarśiṇyai namaḥ, jñānāyai namaḥ, kriyāyai namaḥ, yogāyai namaḥ, prakyai namaḥ, satyāyai namaḥ, īśānāyai namaḥ | karṇikāyām anugrahāyai namaḥ ity evaṁ nava-śaktīṁś ca sampūjya padmopari oṁ namo bhagavate viṣṇave sarva-bhūtātmane

vāsudevāya sarvātma-saṁyoga-yoga-padma-pīṭhātmane namaḥ iti pīṭha-mantraṁ vinyaset |

tataḥ śālagrāmādi-pratimāṁ suvarṇādi-pātre saṁsthāpya sva-hṛdaya-sthaṁ śrī-kṛṣṇaṁ dhyātvā puṣpāñjalau suṣumṇā mārgeṇānīyāvāhana-mudrayā śālagrāmādau sannidhīkṛtya āvāhanādi-mudrā-mahā-mudrāṁ ca pradarśya devāṅge ṣaḍaṅga-nyāsaṁ kṛtvāsanaṁ dattvā svāgatam ity udīrya arghya-pādyācamanīya-madhuparkācamanāni dattvā saṅkhodakena snāpayitvā vastreṇa samprokṣya pīṭhe sthāpayet |

tato vastra-bhūṣaṇāṇi yathā-sthānaṁ viniyojya gandha-puṣpair devasya śiro lalāṭādi-sthāneṣu mantrākṣara-nyāsa-ṣaṭ-pañcāṅgaṁ nyāsa-krameṇa mantra-varṇān sampūjya kiṛīta-kuṇḍala-veṇu-mālā-śrīvatsa-kaustubha-cakra-śaṅkhādīṁś ca sampūjya puṣpāñjaliṁ ca kṛtvā dattvāvaraṇāni pūjayitvā dhūpādīn kuryāt |

āvaraṇāny āha—aṅgety ādinā | aṅgādibhir āvaraṇaiḥ vītaṁ veṣṭitaṁ yajed ity arthaḥ | tatra prathamāvaraṇaṁ—aṅgeti | ṣaṭkoṇasyāgneyādi-catuḥkoṇeṣu krameṇa hṛdaya-śiraḥ-śikhā-kavacāni, agra-bhāge netraṁ pūrvādi-dikṣu cāsram ity aṅgāni pūjayet |

dvitīyaṁ vāsudevādīti | pūrvādi-daleṣu yathā-kramaṁ vāsudeva-saṅkarṣaṇa-pradyumnāniruddhān pūjayet | āgneyādi-catuḥ-koṇeṣu krameṇa śānti-śrī-sarasvatī-ratīś ca pūjayet | krama-dīpikāyāṁ tu—āgneyādi-koṇa-dala-mūleṣu vāsudevādayaḥ pūrvādi-dig-dala-mūleṣu śānty-ādayaḥ pūjyā ity uktam |

tṛtīyaṁ rukmiṇy-ādīti | rukmiṇy-ādayo yāḥ svasya śrī-kṛṣṇasya śaktayaḥ rukmiṇī-satyabhāmā jāmbavatī-nāgnajitī-mitravindā-kālindī-lakṣmaṇā-suśīlās tāḥ pūrvādi-patreṣu krameṇa pūjayet |

caturtha-pañcamādy-āvaraṇam—indrādi-vasudevādi-pārthādīti | atra vasudevādy-āvaraṇaṁ caturthaṁ jñeyam | pūrve vasudevāya pīta-varṇāya | āgneye devakyai śyāmalāyai | dakṣiṇe nandāya karpūra-gaurāya | nairṛtye yaśodāyai kuṅkuma-gauryai | paścime baladevāya śaṅkha-kundendu-dhavalāya | vāyavye subhadrāyai kalāpa-śyāmāyai | uttare gopebhyaḥ | īśāne gopībhyaḥ |

pañcamaṁ tu pārthādi |
arjuna-ṇiśaṭhoddhava-dāruka-viśvaksena-sātyaki-garuḍa-nārada-parvatāḥ iti pūrvādi-krameṇārcyāḥ |

ṣaṣṭhaṁ nidhy-ādi | pūrve indra-nidhaye namaḥ, āgneye nīla-nidhaye namaḥ, evaṁ kunda-makarānaṅga-kacchapa-śaṅkha-padmāḥ krameṇa |

saptamam indrādi | pūrve indrāya pītavarṇāya, evam agre rakta-varṇāya yamāya, nīlotpala-varṇāya rakṣādhipataye, kṛṣṇa-varṇāya varuṇāya,

śukla-varṇāya vāyave, dhūmra-varṇāya kuberāya, nīla-varṇāya īśānāya, śveta-varṇāya pūrveśānayor madhye brahmaṇe gorocanā-varṇāya nairṛtya-paścimayor madhye śeṣa-nāgāya śveta-varṇāya |

aṣṭamaṁ tv evaṁ pūrvāditaḥ vajrāya pīta-varṇāya, śaktaye śukla-varṇāya, daṇḍāya nīla-varṇāya, khaḍgāya śveta-varṇāya, pāśāya vidyud-varṇāya, dhvajāyai rakta-varṇāyai, gadāyai nīla-varṇāyai, triśūlāya śukla-varṇāyeti |

atrendrādi-vajrādy-āvaraṇa-dvayaṁ sva-sva-dikṣv eva pūjanīyam, anyatra kalpita-pūrvādi-dikṣv iti jñeyam | tad uktam āgamāntare—

devāgre svasya vāpy agre prācī proktā ca deśikaiḥ |
prācī prācy eva vijñeyā tyaktā vai devatārcanam || iti ||6||

evam arcayataḥ phalam āha—

sandhyāsu pratipattibhir upacārais
tenāsyākhilaṁ bhavaty akhilaṁ bhavatīti ||7||

iti gopāla-tāpiny-upaniṣadi dvitīyo'dhyāyaḥ

trikāla-sandhyāsu pratipattibhiḥ dhyānaiḥ pratipatibhirīti pāṭhe sulabhais tulasī-puṣpādibhir upacāraiḥ pañca-ṣoḍaśopacārādibhir yathā-śakti pūjayed iti śeṣaḥ | tena pūjanena asya sādhakasya akhilaṁ vāñchitaṁ bhavati ||7||

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracitā
prakāśikā ṭīkā saṁvalitā śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi dvitīyo'dhyāyaḥ ||

—o)0(o—

atha tṛtīyo'dhyāyaḥ

athoktopāsane mantra-sammatiṁ darśayati sma—

tad iha ślokā bhavanti |
eko vaśī sarvagaḥ kṛṣṇa īḍya
eko'pi san bahudhā yo vibhāti |
taṁ pīṭhastham ye'nuyajanti dhīrās
teṣāṁ siddhiḥ śāśvataṁ netareṣām ||1||

tat tasmin pṛṣṭe, iha uktopāsane ślokāḥ mantrāḥ santi | yaḥ kṛṣṇaḥ eko mukhyaḥ sāmyātiśaya-śūnyaḥ svayaṁ bhagavattvāt, kṛṣṇas tu bhagavān svayam ity ukteḥ, vaśī sarveṣāṁ prakṛti-kāla-karma-brahmādīnāṁ vaśayitā, yataḥ sarvagaḥ sarva-jñātā sarva-vyāpakaḥ, sarva-prāpyaś cety arthaḥ | ata eva īḍyaḥ

sarva-stutyaḥ | yaś caiko'pi san ekatvam ajahad eva bahudhā bahu-rūpeṇa vibhāti prakāśate, taṁ kṛṣṇaṁ pīṭhastham ukta-pīṭhe virājamānaṁ ye dhīrāḥ dhīmanta ekāgra-manasaḥ anuyajanti pūjayanti, bhajantīti pāṭhe sevante, teṣām eva śāśvatam avyabhicāri-sukhaṁ bhavati, nānyeṣām ||1||

mantrāntareṇa sarva-phaladatvaṁ mokṣadatvaṁ cāha—

nityo nityānāṁ cetanaś cetanānām
eko bahūnāṁ yo vidadhāti kāmān |
taṁ pīṭhagaṁ ye'nubhajanti dhīrās
teṣāṁ siddhiḥ śāśvatī netareṣām ||2||

yo bahuttam anantānāṁ nityānāṁ śāśvatānāṁ cetanānāṁ jīvānām eko nityaś cetanaḥ tair upāsitaḥ san kāmān vidadhāti vāñchitāni niṣpādayati | taṁ pīṭhagam ukta-yoga-pīṭha-sthitaṁ ye dhīrā anubhajanti nirantaraṁ sevante, teṣām eva siddhiḥ mokṣa-rūpā śāśvatī anapāyinī, na tv itareṣāṁ tad-bhakti-śūnyānām | nityānām ity anenaupādhikāvidyaka-bheda-vādo nirastaḥ | cetanānām ity anena naiyāyika-pakṣo bahuttam ity anenaika-jīva-vādādi-pakṣaś ca nirasto bodhyaḥ ||2||

ukta-yantra-pūjā-phalaṁ darśayan mantrāntaram āha—

etad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ ye
nitya-yuktāḥ saṁyajante na kāmān |
teṣām asau gopa-rūpaḥ prayatnāt
prakāśayed ātma-padaṁ tadaiva ||3||

etat pūrvoktaṁ yantātmakaṁ viṣṇoḥ padaṁ ye nitya-yuktā nityodyuktāḥ santaḥ saṁyajante samyak prītyārādhayanti, nanv anyān kāmān vāñchanti, teṣām asau gopa-rūpopaveśaḥ śrī-kṛṣṇaḥ ātmanaḥ svasya padaṁ nitya-dhāma śrī-golokākhyaṁ svarūpaṁ vā, tadaiva saṁyajatottara-samaya eva prayatnāt prakāśayet pratyakṣaṁ darśayet ||3||

tatra tat-prāptau tat-kṛpaiva hetur iti darśayan tac-charaṇāgatiṁ vidadhāti smety āha—

yo brahmāṇaṁ vidadhāti pūrvaṁ
yo vidyās tasmai gopāyati sma kṛṣṇaḥ |
taṁ ha daivam ātma-buddhi-prakāśaṁ
mumukṣur vai śaraṇam anuvrajeta ||4||

yaḥ kṛṣṇaḥ pūrvaṁ prathama-sṛṣṭi-kāle brahmāṇaṁ caturmukhaṁ vidadhāti utpādayati, yo vai ya eva kṛṣṇaḥ tasmai tad-arthaṁ vidyāḥ vedān pralayāmbhodhi-jale matsyādi-rūpeṇa gopāyati sma upadideśa vā,

yo brahmāṇaṁ vidadhāti pūrvaṁ
yo vai vedāṁś ca prahiṇoti tasmai | iti śruty-antaraikyārthāt |

taṁ ha kila devaṁ viśva-sargādinā vraja-sundarībhiḥsaha vṛndāvana-nikuñjeṣu vā krīḍakam | ātmanāṁ buddheḥ jñānasya prakāśakam | mumukṣur vai kila śaraṇam anuvrajet gacchet ||4||

ukta-manoḥ praṇava-sampuṭitayā jāpe phalam āha—

oṁkāreṇāntaritaṁ ye japanti
govindasya pañcapadaṁ manum |
teṣām asau darśayed ātma-rūpaṁ
tasmān mumukṣur abhyasen nitya-śāntyai ||5||

oṁkāreṇāntaritaṁ sampuṭitaṁ taṁ pūrvoktaṁ govindasya pañcapadaṁ mantraṁ ye japanti, teṣāṁ sambandhi asau govindaḥ ātmanaḥ rūpaṁ mūrtiṁ darśayet | tasmād dhetoḥ mumukṣuḥ nitya-śāntyai muktyai taṁ mantram abhyaset asakṛj japet ||5||

tasyaiva sarva-gopāla-mantra-bījatvam āha—

etasmād anye pañcapadād abhūvan
govindasya manavo mānavānām |
daśārṇādyās te'pi saṅkrandanādyair
abhyasyante bhūti-kāmair yathāvat ||6||

etasmād eva pañcapadād anye daśākṣarādyā govindasya manavo mānavānāṁ nānā-vāsanā-vāsitānāṁ jīvānām arthāya abhūvan sanakādīnāṁ manasi prādurbabhūvuḥ | śrī-sanakādibhyaḥ śrī-haṁsa-nārāyaṇo'ṣṭādaśākṣaraṁ mantram upadiṣṭavān | mac-chiṣyaiḥ sanakādibhiḥ iti śrīmad-bhāgavate tenaivokteḥ | tatas teṣām anye sphuritā babhūvus te'pīndrādyair aiśvarya-kāmaiḥ abhyasyante yathāvat yathā-vidhi āvartyante | sanakādibhiś ca śrī-nāradāyopadiṣṭaḥ—adhīhi bhagavaḥ ity upakramya, tasmai mṛdita-kaṣāyāya tamasaḥ pāraṁ darśayati bhagavān sanat-kumāraḥ ity antaṁ chāndogya-śruteḥ |

sanat-kumāraṁ yogīndraṁ siddhāśrama-nivāsinam |
brahma-niṣṭhaṁ muniṁ śāntaṁ prasannāditya-varcasam ||
vinayenopasaṅgamya śirasā praṇipatya ca |
nāradaḥ paripapraccha brahmarṣiḥ sarva-kāla-vibhāgavit ||

ity-ādinā prārthā-pūrvakam upasanna-śrī-nārada-pṛṣṭhena śrī-sanatkumāreṇa—sādhu pṛṣṭhaṁ tvayā brahman ity-ādy-uktā,

aṣṭādaśākṣaraṁ mantraṁ śṛṇu vakṣyāmi nārada |
samāhita-manā bhūtvā durlabhaṁ bhuvana-trayam ||

ity-ādinā sanatkumāra-saṁhitāyām ukteś ca |

śrī-nāradena tu śrī-sudarśanāvatārāya śrī-nimbārkāyopadiṣṭaḥ—

nārāyaṇa-mukhāmbhodān mantras tv aṣṭadaśākṣaraḥ |
āvirbhūtaḥ kumārais tu gṛhītvā nāradāya ca ||
upadiṣṭaḥ sva-śiṣyāya nimbārkāya ca tena tu |
evaṁ paramparā-prāpto mantras tv aṣṭadaśākṣaraḥ || iti
viṣṇu-yāmalokteḥ |

evaṁ ca śrī-sanatkumāra-śrī-nārada-śrī-nimbārka-dvārāṣṭādaśākṣara-mantrasya loke pravṛttir iti bodhyam | kiṁ ca, śrī-nimbārkasyaivādyācāryatayā sampradāya-pravartakatvena śrī-sudarśanāvatāratvena ca sarvasyātyādaraṇīyatayā śrī-vyāso'pi tan-matānukūlam eva śārīraka-mīmāṁsāyāṁ mahā-vākyārthaṁ cid-acitor brahmaṇā saha svābhāvika-bhedābheda-sambandha-ghaṭakaiḥ, ubhaya-vyapadeśāt tv ahikuṇḍalavat, prakāśāśrayād vā tejasvtāt ity-ādi-sūtraiḥ svayaṁ praṇītavān | śrī-nimbārko'pi śārīraka-mīmāṁsāṁ vākyārtha-rūpa-vedānta-pārijāta-saurabhādi-grantha-racanayā saṅgṛhītavān | ata evārvācīneṣv api grantha-kartṛṣu śrī-nimbārka-sampradāya eva vikhyātaḥ, tathā hi—tithi-nirṇaye bhaṭṭojī-dīkṣitenoktaṁ janmāṣṭamī-prasaṅge atra kvacit—

udaya-vyāpinī grāhyā kule tithir upoṣaṇe |
nimbārko bhagavān yeṣāṁ vāñchitārtha-pradāyakaḥ || iti |

(vrata-hemādrau) nimba-saptamī vrate bhaviṣya-vacanān nimbāditya-sampradāyinām audayikī eva grāhyā iti nirṇaya-sindhu-kṛtāpy etad-vacanasya janmāṣṭamī-nirṇaye dhṛtatvāc ceti dik ||6||

tad-abhyāse hetum āha—

yad etasya svarūpārthaṁ vācā vedayeti [1] ||7||

yad yato hetos te daśārṇādyā mantrā etasya śrī-kṛṣṇasya svarūpam evārthaṁ sarva-puruṣārtha-sādhakaṁ vācā vedayanti jñāpayanti ||7||

te papracchuḥ— ||8||

te munayaḥ papracchuḥ pañcapada-mantra-svarūpam iti śeṣaḥ ||8||

tad u hovāca brahma-savanaṁ carato me dhyātaḥ stutaḥ

[1] vedayanti (all editions except HBV)

parārdhānte so'budhyata | gopa-veśo me puruṣaḥ purastād āvirbabhūva ||9||

tad u heti tad api ha kila brahmovāca tad āha—brāhmaṇaḥ savanaṁ kālaṁ prathama-parārdhaṁ carato anuvartamānasya me dhyātaḥ stutaḥ parārdhānte sa gopālo'budhyata tathā bhūtaṁ māṁ jñātavān | tataś casa me purastād agre āviḥ prakaṭo babhūva ||9||

tataḥ praṇato mayā'nukūlena hṛdā mahyam aṣṭādaśārṇaṁ svarūpaṁ sṛṣṭaye dattvāntarhitaḥ punaḥ sisṛkṣato me prādurabhūt ||10||

tataś ca, mayā namaskṛtaḥ san anukūlena sānugraheṇa hṛdā manasā mahyam aṣṭādaśākṣaraṁ mantraṁ svasya rūpaṁ svarūpaṁ svarūpa-bhūtaṁ sṛṣṭaye dattvāntarhitaḥ, punaḥ sṛṣṭiṁ kartum icchato me puratāḥ prādurabhūt prakaṭo jātaḥ ||10||

teṣv akṣareṣu bhaviṣyaj-jagad-rūpaṁ prakāśayan ||11||

kiṁ kurvan ? teṣu evāṣṭadaśasu mantrākṣareṣu bhaviṣyato jagato rūpaṁ prakāśayan ||11||

tad iha kād āpo lāt pṛthivī | īto'gniḥ | bindor induḥ | tat-sampātād arka iti klīṁ-kārād asṛjam ||12||

tad iheti | tat tasmin jagad-rūpe pradarśite satīha pañcapāda-mantre sthitāt kāt ka-kārād āpo jalāni, la-kārāt bhūmir ī-kārād agnir anusvārāc candraḥ | teṣāṁ ka-kārādīnāṁ sampātāt samudāyāt klīṁ-kārāt saprasiddo'rka iti pañcapādārthān klīṁ-kārād aham asṛjam ||12||

kṛṣṇād ākāśaṁ khād vāyur ity uttarāt surabhir vidyāḥ prādurakārṣam | tad-uttarāt strī-puṁsādi cedaṁ sakalam iti sakalam iti ||13||

kṛṣṇeti kṛṣṇāyeti prathama-padād ākāśam iti padārtham asṛjam | khāt śabda-rāśi-veditur govindāyeti padād vāyur iti | uttarāt gopī-jana-vallabhāyeti pada-dvayāt surabhiḥ kāma-dhenuḥ, vidyāḥ caturdaśeti prādurakārṣaṁ prakaṭitavān asmi | tad-uttarāt svāhā-padāt strī-puruṣa-klībaṁ sthāvaraṁ jaṅgamaṁ cedaṁ sakalaṁ prādurakārṣam | avādīnāṁ paramātma-sṛṣṭatve'pi vyaṣṭi-sṛṣṭaye teṣāṁ pariṇāma-viśeṣa-prāpakatayā sva-sṛṣṭatvoktiḥ | abhyāsas tṛtīyopaniṣad-samāpti-dyotakaḥ ||13||

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracita-prakāśikā-ṭīkā-saṁvalitāyāṁ śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi tṛtīyo'dhyāyaḥ ||

—o)0(o—

atha caturtho'dhyāyaḥ

tasyādi-jñāna-pradatvam apy āha—

etasyaiva yajanena candra-dhvajo gata-moham ātmānaṁ veda, ity oṁkārāntarālikaṁ manum āvartayet saṅga-rahito'bhyānayet ||1||

etasyaiva pañca-pada-mantrasyaiva tan-mayatvenoktasya gopālasya vā yajanena pūjanena candradhvajo nāma rājarṣiś candramauli-maheśvaro vā gata-mohaṁ yathā syāt tathā ātmānaṁ svarūpaṁ tvaṁ-padārthaṁ veda jñātavān | iti hetor idānīntano'pi praṇava-sampuṭitaṁ manum aṣṭādaśākṣaraṁ saṅga-rahitaḥ san āvartayet | tenāvartanena abhi pratyakṣaṁ paramātmanam ānayet prāpnuyād ity arthaḥ ||1||

atha prāpnuyāt tasya sthānam āha—

tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā paśyanti sūrayaḥ | divīva cakṣur ātatam ||2||

viṣṇoḥ vyāpakasya śrī-kṛṣṇasya tat prasiddhaṁ golokākhyaṁ paramaṁ sarvotkṛṣṭaṁ padaṁ sthānam | padaṁ vyavasiti-trāṇa-sthāna-lakṣmāṅghri-vastuṣu ity amaraḥ | sūrayaḥ nitya-muktādayaḥ sadā paśyanti | kīdṛśaṁ ? divi vyomni cakṣuḥ sūryaḥ iva tadvat prakāśamānaṁ, sūryasya cakṣuṣṭvaṁ tu namaḥ savitre jagad-eka-cakṣuṣe ity ādau prasiddham | ātataṁ vistṛtam aparimitam ity arthaḥ ||2||

tasmād enaṁ nityam abhyasen nityam abhyased iti ||3||

tasmād iti viṣṇu-pada-prāpti-hetutvāt enaṁ mantraṁ nityam abhyaset | dviruktiś caturthopaniṣat-samāpty-arthā ||3||

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracita-prakāśikā-ṭīkā-saṁvalitāyāṁ śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi caturtho'dhyāyaḥ ||

—o)0(o—

atha pañcamo'dhyāyaḥ

pūrva-kādibhyo vādi-sṛṣṭir uktārtha-pañca-padebhyo viśva-sṛṣṭiṁ nirūpayati mantrāntareṇa—

tad āhur eke yasya prathama-padād bhūmir dvitīya-padāj jalaṁ
tṛtīya-padāt tejaś caturtha-padād vāyuś carama-padād vyoma iti
vaiṣṇava-pañcavyāhṛti-mayaṁ mantraṁ kṛṣṇāvabhāsaṁ
kaivalya-sṛtyai satatam āvartayed iti ||1||

tatra mantra eke munayaḥ yasyety-ādi-spaṣṭārthakam upasaṁhatītīti | vaiṣṇavyaḥ pañca-vyāhṛtayaḥ pañca-padāni tan-mayaṁ kṛṣṇāvabhāsakaṁ kṛṣṇa-prakāśakaṁ kaivalya-sṛtyai mukti-prāptaye ||1||

tad atra gāthā |
yasya pūrva-padād bhūmir dvitīyāt salilodbhavaḥ |
tṛtīyāt teja udbhūtaṁ caturthād gandha-vāhanaḥ ||
pañcamād ambarotpattis tam evaikaṁ samabhyaset |
candra-dhvajo'gamad viṣṇuḥ paramaṁ padam avyayam ||2||

tad atreti tat tasmin mantre atra ukta-sṛṣṭau gāthāḥ ślokāḥ santi | yasyety-ādayaḥ sugamārthāḥ ||2||

paramaṁ padam avyayam ity uktaṁ padaṁ viśinaṣṭi sma—

tato viśuddhaṁ vimalaṁ
viśokam aśeṣa-lobhādi-nirasta-saṅgam |
yat tat padaṁ pañca-padaṁ tad eva
sa vāsudevo na yato'nyad asti ||3||

tataḥ ukta-prabhāvād dhetoḥ viśuddhaṁ viśuddha-sattvaṁ cid-ghanam iti yāvat, vimalam avidyā-mala-śūnyaṁ, ata eva viśokaṁ manastāpa-śūnyaṁ, aśeṣair lobhādibhiḥ nirastaḥ saṅgo yasya tam | lobhādibhir nirastaḥ saṅgo yasya tat lobhādi-rahitam ity arthaḥ | tādṛśaṁ yat tat padaṁ golokākhyaṁ tad eva pañca-padaṁ pañca-padākhya-mantra-mayatvāt tad eva ca sa prasiddho vāsudevaḥ, tasya vāsudevātmakatvena tad-vyāpyatvena tac-chaktitvena ca tad-abhinnatvāt | tad evāha—na yat iti yato vāsudevāt anyati bhinnaṁ kim api cetanācetanātmakaṁ vastu nāsti, sarvasya tad-āyatta-sthiti-pravṛttikatvādinā tad-anatiriktatvāt | evaṁ ca
cid-acid-ātmaka-viśva-vṛty-aṇutva-sthūlatva-vikāritvādi-nirūpita-svābhāvika-bhed āśrayatve sati
tad-vṛtti-svāyatta-sthiti-pravṛttikatvādi-nirūpita-svābhāvikābhedāśrayo vāsudeva iti siddhāntaḥ | vistaras tu sūtra-vṛttau kṛtas tatra draṣṭavyaḥ ||3||

athānte svadheyayṁ tān upadiśati sma—

tam ekaṁ govindaṁ sac-cid-ānanda-vigrahaṁ pañca-padaṁ vṛndāvana-sura-bhūruha-talāsīnaṁ satataṁ sa-marud-gaṇo'haṁ paramayā stutyā toṣayāmi ||4||

tam ekaṁ mukhyaṁ govindaṁ sac-cid-ānanda-vigrahaṁ narākṛti pañca-padaṁ pañca-pada-mantrābhinnaṁ ṁ vṛndāvane ye sura-bhūruhāh kalpa-vṛkṣās teṣāṁ tale āsīnaṁ satataṁ sa-marud-gaṇaḥ sa-deva-gaṇo'haṁ marut-puṁsi-suradevā te iti śrīdharaḥ | paramayā stutyā toṣayāmi ||4||

stutim āha—

oṁ namo viśvarūpāya viśva-sthity-anta-hetave |
viśveśvarāya viśvāya govindāya namo namaḥ ||5||

viśva-rūpāya viśvotpādakāya | viśvasya sthity-antayor hetave | viśveśvarāya niyantre | ata eva viśvāya viśvasya tad-upādeyatayā tan-niyamyatayā ca tad-abhinnatvāt ||5||

namo vijñāna-rūpāya paramānanda-rūpiṇe |
kṛṣṇāya gopīnāthāya govindāya namo namam ||6||

namaḥ kamala-netrāya namaḥ kamala-māline |
namaḥ kamala-nābhāya kamalā-pataye namaḥ ||7||

kamalāyāḥ lakṣmyāḥ kamalānāṁ gopīnāṁ vā patis tasmai | gopīnāṁ patir eva iti gautamīyāt ||7||

barhāpīḍābhirāmāya rāmayākuṇṭha-medhase |
ramā-mānasa-haṁsāya govindāya namo namaḥ ||8||

barhāṇāṁ śikhi-picchānāṁ, āpīḍena śekhareṇa abhirāmāya sundarāya rāmaya aṁśena baladeva-rūpāya ramaṇīyāya vā | akuṇṭhā apratihatā medhā buddhir yasya tasmai, sarvajñāyeti yāvat | ramāyāḥ lakṣmyāḥ ramāṇāṁ ramaṇīyānāṁ vraja-sundarīṇāṁ vā mānasaṁ mana eva mānasaṁ saraḥ, tatra haṁsāya ||8||

kaṁsa-vaṁśa-vināśāya keśi-cāṇūra-ghātine |
vṛṣabha-dhvaja-vandyāya pārtha-sārathaye namaḥ ||9||

vṛṣabha-dhvajena śivena vandyāya stutyāya | pārthasya arjunasya sārathaye ||9||

veṇu-vādana-śīlāya gopālāyāhi-mardine |
kālindī-kūla-lolāya lola-kuṇḍala-dhāriṇe ||10||

lola-kuṇḍala-valgave iti pāṭhe tābhyāṁ manoharāya ||10||

vallavī-nayanāmbhoja-māline nṛtya-śāline |
namaḥ praṇata-pālāya śrī-kṛṣṇāya namo namaḥ ||11||

vallavīnāṁ nayanāny evāmbhojāni teṣāṁ darpaṇa iva vigrahe pratibimbitānāṁ mālā vidyate yasya tasmai vallavī-nayanāmbhoja-māline | vadanāmbhojety api pāṭhāntaram | praṇatānāṁ pālāyeti bhakta-pakṣapātitvam ||11||

namaḥ pāpa-praṇāśāya govardhana-dharāya ca |
pūtanā-jīvitāntāya tṛṇāvārtāsu-hāriṇe ||12||

nama iti | pāpaṁ praṇaśayatīti tasmai |

> kṛṣṇeti maṅgalaṁ nāma yasya vācā pravartate |
> bhasmībhavanti tasyāśu mahā-pātaka-koṭayaḥ || iti smṛteḥ ||12||

niṣkalāya vimohāya śuddhāyāśuddha-vairiṇe |
advitīyāya mahate śrī-kṛṣṇāya namo namaḥ ||13||

niṣkalāyeti | kalāḥ pañca-bhūtāni tad-rahitāya bhautika-śarīra-śūnyāya | yad vā, praśnopaniṣad-paṭhita-prāṇādi-nāmānta-ṣoḍaśa-kalā-rahitāya | yad vā, niṣkaṁ vakṣo'laṅkaraṇaṁ lātīti tasmai |

> niṣkam astrī sāṣṭa-hema-śate dīnāra-karṣayoḥ |
> vakṣo'laṅkaraṇe hema-pātre hema-pale'pi ca || iti medinī |

vimohāya vigata-mohāya | śuddhāya pavitrāya | pavitrāṇāṁ hi govindaḥ pavitraṁ param ucyate iti smṛteḥ | aśuddhānām aśuddhi-hetūnāṁ bhakteṣu kāma-krodhādīnāṁ daityatvāsurādīnāṁ vā vairiṇe nāśakāya, advitīyāya samābhyadhika-śūnyāyāto mahate sarva-jyāyase sarva-pūjyāya vā ||13||

prasīda paramānanda prasīda parameśvara |
ādhi-vyādhi-bhujaṅgena daṣṭaṁ mām uddhara prabho ||14||

ādhiḥ īpsitāprāptau mānasī vyathā | vyādhiḥ daihikī saiva | bhujaṅgas tena daṣṭam | mām uddhara
ādhy-ādika-yukta-janma-maraṇātmaka-saṁsāra-mahā-sarpād uddhṛtya sva-samīpaṁ prāpayeti bhāvaḥ ||14||

śrī-kṛṣṇa rukmiṇī-kānta gopī-jana-manohara |
saṁsārasāgare magnaṁ mām uddhara jagad guro ||15||

spaṣṭārthaḥ ||15||

keśava kleśa-haraṇa nārāyaṇa janārdana |
govinda paramānanda māṁ samuddhara mādhava ||16||

he keśava brahma-rudra-janakaḥ |

> ka iti brahmaṇo nāma īśo'haṁ sarva-dehinām |
> āvāṁ tavāṅga-sambhūtau tasmāt keśava nāmavān || iti hari-vaṁśe
> |

he keśi-damann iti vā | he janārdana duṣṭa-jana-nāśaka śreyo'rthi-jana-yācyeti vā ||16||

atha sva-bhaktiṁ putrān śikṣayati sma—

atha haivaṁ stutibhir ārādhayāmi yathā, yūyaṁ tathā
pañca-pādaṁ japantaḥ, śrī-kṛṣṇaṁ dhyāyantaḥ, saṁsṛtiṁ
tariṣyatheti hovāca hairaṇyaḥ ||

yathā evaṁ pūrvoktābhiḥ stutibhir aham ārādhayāmi tathā yūyaṁ sanakādayaḥ | śrī-haṁsoktaṁ pañca-padam aṣṭādaśākṣaraṁ mantraṁ japantaḥ śrī-kṛṣṇaṁ mantraṁ devatāṁ dhyāyantaḥ saṁsṛtiṁ saṁsāraṁ tariṣyatha | hairaṇyo ha sphuṭaṁ tān pratyuvācety arthaḥ ||17||

śruti-vākyam āha—

amuṁ pañcapadaṁ mantram āvartayed yaḥ
sa yāty anāyāsataḥ kevalaṁ tat padaṁ tat ||18||

yaḥ ko'pi gurv-āśritaḥ san amuṁ mantram āvartayet nirantaraṁ japet, sa anāyāsataḥ aśrameṇa kevalaṁ śuddhaṁ tat prasiddhaṁ golokākhyam | tat padaṁ tasya padaṁ sthānam |

> tā vāṁ vāstūny uśmasi gamadhyai
> yatra gāvo bhūri śṛṅgā ayāsaḥ |
> atrāha tad urugāyasya kṛṣṇaḥ
> paramaṁ padam avabhāti bhūri ||

iti yajurvedīya-mādhyandina-śākhā-prasiddham | yāti prāpnoti ||18||

padaṁ viśinaṣṭi—

anejad ekaṁ manaso javīyo
naitad devā āpnuvan pūrvam arṣad ||19|| iti |

ejṛ kampane | akampamānam ekaṁ sarva-loka-mukhyam | ete nirapās tāta

lokasya paramātmanaḥ iti smaraṇāt | mano-javīyaḥ aśuddha-manaso'gocaraḥ | devāḥ brahmādayo'pi etan nāpnuvan bhagavat-kṛpāṁ vinā prāptuṁ jñātuṁ vā na śaknuvanti sma |

> tasyopari gavāṁ lokaḥ sādhyās taṁ pālayanti hi |
> upary upari tasyāpi gatis tatra tapo-mayī ||
> na vidmo vayaṁ sarve pṛcchanto'pi pitāmaham ||

iti śrī-kṛṣṇaṁ prati mahendrokteḥ | yatas tebhyaḥ pūrvaṁ purāṇam eva arṣat prāptam | ṛṣī gatau tud-ādiḥ laṅ āḍa-bhāvaś chāndasaḥ | nahi purāṇaṁ vastv arvācīnaiḥ samyak jñāyate iti bhāvaḥ | yad vā, anejad ity-ādikaṁ dhāmavato viśeṣaṇam |

yasya padaṁ tat kīdṛśam ity ata āha—anejat niṣkampam | ekaṁ pradhānatamam | pradhānaṁ śāstra-viduṣām iti rudra-smṛteḥ | svān adhīna-sva-samāna-dvitīya-śūnyaṁ vā parama-sāmyāpannānāṁ muktānām api para-brahmādhīnatvāt | na tat-samaś cābhyadhikaś ca dṛśyate iti śruteḥ | na tvat-samo'sty adhikaḥ kuto'nyaḥ iti smṛteś ca | vegavato manaso javīyo vegavattaram |

nanu niṣkampaṁ vegavattaraṁ ceti viruddham iti cet, vibhutvād vastuto naijati, tata eva manaso'py agocara-deśe sarvadā vartamānatayā manaso javīya ity upacaryata iti gṛhāṇa |

kiṁ ca, devā brahmādayo'pi etat-paraṁ brahmanāpnuvan etāvantaṁ kālaṁ na lebhire, yataḥ pūrvaṁ prāg arṣad sarvān prāpnuvat |

nanu pūrvam eva prāptaṁ, nāpnuvann iti ca viruddham iti cet, vibhutvena prāptam api karma-saṅkucita-jñānair jīvair gurūpadeśam antarā sva-buddhyā nāpyate iti gṛhāṇa | tathā hi chāndogye, tad yathā—hiraṇya nidhiṁ nihitam akṣetrajñā upary upari sañcaranto na vindeyur eva mevemāḥ prajāḥ aharahar gacchantya etaṁ brahma-lokaṁ na vindaty anṛte na pratyūḍhāḥ iti ||19||

ataḥ sarvotkṛṣṭatvāt śrī-kṛṣṇa eva yajanīyo dhyeyo rasanīyo bhajanīyaś cety upasaṁharati sma—

tasmāt kṛṣṇa eva paro devas taṁ dhyāyet taṁ raset taṁ yajet taṁ bhajed iti oṁ tat sad iti ||20||

iti gopāla-tāpiny-upaniṣadi pūrve bhāge pañcamo'dhyāyaḥ

yata evaṁ tasya mahimā tasmāt kīdṛśam ity āha—oṁ tat sad iti | oṁ tat sad iti nirdeśo brahmaṇas trividhaḥ smṛtaḥ iti smṛteḥ | oṁkārādinām atra yo vācyam ity arthaḥ | iti śabda-pūrva-tāpinī-samāpty-arthaḥ ||20||

iti śrī-gopāla-tāpinyāḥ kṛṣṇa-tattva-prakāśikā vyākhyā pūrva-bhāgasya

sampūrtim agaman mitā

iti śrī-nimbārka-matānuyāyi śrī-raṇachora-śaraṇa-deva-viracita-
prakāśikā-ṭīkā-saṁvalitāyāṁ śrī-gopāla-tāpiny-upaniṣadi pañcamo'dhyāyaḥ ||

—o)0(o—

uttara-tāpanīyopaniṣat

sva-bhūdeva-padāmbhoja-dhyāna-vidhvasta-kilbiṣaḥ |
śrī-rāma-dāsa-sūrīndras taṁ vande paramaṁ gurum ||

evaṁ pūrva-tāpinyāṁ jagaj-janmādi-hetutvaṁ sarvāntaryāmitvaṁ dhyānādi mokṣa-pradatvaṁ sarvārādhyatvaṁ sarva-śaraṇyatvaṁ cid-acid-ātmaka-jagat-svābhāvika-bhedābheda-sambandhāśrayatvam upakramopasaṁhārābhyāṁ sarvotkṛṣṭatvaṁ ca śrī-kṛṣṇasyoktam | athottara-tāpinyāṁ tad eva prakārāntareṇa dṛḍhayan tasya sarveśvara-prakhyāpikākhyāyikām āracayati—

ekadā hi vraja-striyaḥ sa-kāmāḥ śarvarīm uṣitvā sarveśvaraṁ gopālaṁ kṛṣṇaṁ ūcire | uvāca tāḥ kṛṣṇaḥ ||1||

kasmiṁścit kāle vraja-striyaḥ śrī-rādhādyāḥ sakāmāḥ sadā śrī-kṛṣṇa-saṅgābhilāṣiṇyaḥ śarvarīṁ rātrim uṣitvā śrī-kṛṣṇena saha rāsādikaṁ kṛtvā prātaḥ kṛṣṇaṁ ūcire papracchuḥ | kṛṣṇaś ca tāḥ prati kiṁ pṛcchathety uvāca ||1||

tāsāṁ vacanam āha—

anu kasmai brāhmaṇāya bhakṣyaṁ dātavyaṁ bhavati | durvāsaseti ||2||

kasmai brāhmaṇāya bhakṣyam anudātavyaṁ bhavatīty anvayaḥ | chandasi pare'pi vyavahitāś ca iti sūtrāt | anu anantaraṁ yasmai bhakṣya-dānenāsmat-kāmāḥ pūrṇābhaveyus taṁ brāhmaṇaṁ brūhīty arthaḥ | kṛṣṇa āha—durvāseti | sandhiś chāndasaḥ, durvāsase deyam iti śeṣaḥ | durvāsā hi rudrāṁśatvāt tadvan mattatvajñaḥ | vrajopāntya-vāsitayātitapasvitayā nirapekṣatayā cāsām api pratyetavyaś cety abhiprāyeṇa tam uktavān ||2||

punas tā āha—

kathaṁ yāsyāmo'tīrtvā jalaṁ yamunāyā yataḥ śreyo bhavati ||3||

yato muneḥ sakāśāt | anyat sphuṭam eva ||3||

śrī-kṛṣṇa āha—

kṛṣṇeti brahmacārīty uktvā mārgaṁ vo dāsyati ||4||

kṛṣṇetīti sandhiś chāndasaḥ kṛṣṇa iti nāma yasya saḥ | brahmacārīti vākyaṁ yamunāyām uktvā gacchata, tato vo yuṣmākaṁ mārgaṁ dāsyati yamunā iti śeṣaḥ ||4||

tatra hetum āha—

yaṁ māṁ smṛtvā agādhā gādhā bhavati,
yaṁ māṁ smṛtvā apūtaḥ pūto bhavati,
yaṁ māṁ smṛtvā avratī vratī bhavati,
yaṁ māṁ smṛtvā sakāmo niṣkāmo bhavati,
yaṁ māṁ smṛtvā aśrotriyaḥ śrotriyo bhavati ||5||

yaṁ māṁ brahmacāriṇaṁ smṛtvā gacchato janasyāgādhā atala-sparśāpi sarvā sarid gādhā tala-sparśā bhavati | apavitraḥ pavitro bhavati | vratī bhavati vrata-phalaṁ labhate | sakāmaḥ sarva-kāma-yukto'pi niṣkāmas tac-chūnyo bhavati | mat-smaraṇenaiva tat-tat-sarva-kāmānāṁ prāptiḥ | aśrotriyo'nadhīta-vedo'pi adhīta-vedo bhavati | niṣkāmaḥ sakāmo bhavatīti pāṭhe niṣkāmaḥ ātmārāmo'pi śrī-śukādiḥ sakāmo mad-bhaktyādi-kāmo bhavati |

> ātmārāmāś ca munayo nirgranthā apy urukrame [bhā.pu. 1.7.11]
> pariniṣṭhito'pi nairguṇye uttamaśloka-līlayā [bhā.pu. 2.1.9]
> ity-ādi-smaraṇāt |

aśrotrī śrotrī bhavatīti pāṭhe aśrotrī śrotrendriya-rahito'pi śrotrī śrotrendriyavān bhavati | aspandanaṁ gati-matāṁ pulakais tarūṇāṁ [bhā.pu. 10.21.19] iti veṇu-śabda-śravaṇena vṛkṣādeḥ pulakādi-smaraṇāt | ataḥ kṛṣṇety ukti-mātreṇa kathaṁ yamunā mārgaṁ dāsyati, kathaṁ vānekāṅganā sambhogī brahmacārī syād iti śaṅkā na kāryā ||5||

atha tāsāṁ bhagavad-vākyānurūpa-ceṣṭām āha—

śrutvā tad-vākyaṁ hi vai raudraṁ smṛtvā tad-vākyena tīrtvā tat sauryāṁ hi gatvāśramaṁ puṇyatamaṁ hi natvā muniṁ śreṣṭhatamaṁ hi vai raudraṁ ceti ||6||

hi niścitam | vai smaraṇe | tasya vācaṁ śrutvā tasyāścarya-mahima-bodhaka-vākyena protsāhitās tā raudraṁ rudrāṁśaṁ durvāsasaṁ gantavyatayā smṛtvā tat tena vākyena kṛṣṇo brahmacārīty evaṁ-rūpeṇa tat tām agādhām api gadhībhūtāṁ sauryāṁ sūrya-putrīṁ tīrtvā, hi prasiddham, puṇyatamam āśramaṁ gatvā raudraṁ rudrāṁśaṁ śreṣṭhatamaṁ muniṁ durvāsasaṁ ca natveti yojyam | iti śabdo bhojana-pūrva-paricaryā-samāpty-arthaḥ ||6||

dattvāsmai brāhmaṇāya kṣīra-mayaṁ ghṛta-mayam iṣṭatamaṁ hi vai miṣṭatamaṁ hi vai, sa tu bhuktvā ucchiṣṭam annaṁ ca hitvāśiṣaṁ prayojyānvājñāṁ tv adāt ||7||

dattvāsmā iti | asmai brāhmaṇāya durvāsase | kṣīra-mayaṁ pāyasaṁ,

ghṛta-mayaṁ ghṛta-pakvam | iṣṭatamaṁ hi taṁ miṣṭatamam atisvādu hi vai prasiddham etādṛśam annaṁ dattvā santoṣayāmāsur iti śeṣaḥ | sa tu tad-dattam annaṁ bhuktvā, ābhuktveti pāṭhe tu sākalyenopabhujyety arthaḥ | ucchiṣṭam annaṁ ca hitvā tyaktvā tad-adhikāribhyo dattvā vā | āśiṣaṁ prayojya tābhyo dattvā anu paścāt ājñāṁ gṛha-gamanānujñām adāt ||7||

atha tā muniṁ ūcuḥ—

kathaṁ yāsyāmo'tīrtvā sauryām ||8||

sa hovāca muniḥ—
durvāśinaṁ māṁ smṛtvā vo dāsyatīti mārgam ||9||

sa hovāceti | sa durvāsā | tā ha sphuṭam uvāca | durve dūre āśo'śanaṁ bhojanam asyāstīti dūrvāśī nirāhāraḥ abhokteti yāvat | taṁ māṁ smṛtvā sthitābhyo vo yuṣmabhyaṁ yamunā mārgaṁ dāsyatīti ||9||

tāsāṁ madhye hi śreṣṭhā gāndharvī hy uvāca taṁ ha vai tābhir evaṁ vicārya ||10||

evaṁ tenokte tāsāṁ madhye śreṣṭhā gāndharvī nāma kācit, athavā gāndharvī gandharva-vidyā-pravīṇā śrī-rādhā taṁ hi vai prasiddhaṁ munim evam uvāca | kiṁ kṛtvā tābhiḥ anyābhiḥ saha ? vicārya ||10||

kim uvāca ? tatrāha—

kathaṁ kṛṣṇo brahmacārī ? kathaṁ durvāśano muniḥ ? ||11||

asmābhir nitya-vihāriṇas tasya kathaṁ brahmacāritvaṁ sahasra-vipra-bhoktavyānnam ekam eva vāraṁ bhuktavatas tava ca kathaṁ durvāśanatvam iti bhāvaḥ ||11||

anyāḥ kiṁ cakrus tatrāha—

tāṁ hi mukhyāṁ vidhāya pūrvam anukṛtvā tūṣṇīm āsuḥ ||12||

tāṁ hi gāndharvīṁ mukhyāṁ praśna-kartrīṁ vidhāya kṛtvā anu paścāt pūrvam agresaraṁ kṛtvānyās tūṣṇīm āsuḥ sthitā ity arthaḥ ||12||

śabdavān ākāśaḥ | śabdākāśābhyāṁ bhinnaḥ | tasminn ākāśe tiṣṭhati | sa hy ākāśas taṁ na veda | sa hy ātmā'haṁ kathaṁ bhoktā bhavāmi ||13||

śabda-guṇaka ākāśo'sti | śabdākāśābhyāṁ bhinno vilakṣaṇo yaḥ paramātma tasmin śabdavaty ākāśe tiṣṭhati | sa hi śabdavān ākāśaḥ | tam antaryāminaṁ na

veda | ya ākāśe tiṣṭhann ākāśād antaro'yam ākāśo na veda [bṛ.ā.u. 3.7.12] ity-ādi-śruty-antarāt | sa hy ātmāhaṁ tad-ātmako'haṁ kathaṁ svatantro bhoktā bhavāmi | aitadātmyam idaṁ sarvaṁ [chā.u. 6.8.7] ity-ādi-śruty-antarāt | iti svātantryeṇa svasya śabda-bhogo niṣiddhaḥ | evaṁ vāyu-tejo-jala-bhūmi-padārthā api vyākhyeyāḥ ||13-17||

sparśavān vāyuḥ | sparśa-vāyubhyāṁ bhinnaḥ | tasmin vāyau tiṣṭhati | vāyur na veda taṁ hi | sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā bhavāmi ||14||

rūpavad idaṁ tejaḥ | rūpāgnibhyāṁ bhinnaḥ | tasminn agnau tiṣṭhati | agnir na na veda taṁ hi sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā bhavāmi ||15||

rasavatya āpaḥ | rasābbhyo bhinnaḥ | tasminn āpas tiṣṭhanti | apsu tiṣṭhāti | āpas taṁ na viduḥ | sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā bhavāmi ||16||

gandhavatīyaṁ bhūmiḥ | gandha-bhūmibhyāṁ bhinnaḥ | tasmin bhūmis tiṣṭhati | bhūmau tiṣṭhāti | bhūmis taṁ na veda | sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā bhavāmi ||17||

nanv evaṁ cet tarhi kathaṁ bhoktāhaṁ śabdaṁ śṛṇomīty-ādi-svātantryeṇa pratītiḥ ? tatrāha—

idaṁ hi manas teṣv evaṁ hi manute | tān idaṁ hi gṛhṇāti ||19||

idaṁ hi manaḥ teṣu śrotrādīndriyeṣv adhiṣṭhātṛtvena sthitaṁ sat, evaṁ śrotrādy-anusāreṇa manute śrotrādi-tādātmyāpannatvāc chabdādīn anubhavati | tān śabdādīn idaṁ mana eva gṛhṇāti | tadā manaso'py adhiṣṭhātṛtvābhimānī jīvo bhoktāham iti manute | mama tu tad-abhimānābhāvān nāhaṁ bhokteti bhāvaḥ ||18||

pāratantryam evāha—

yatra sarvam ātmaivābhūt tatra vā kutra nu te kva vā gacchatīti | sa hy ātmāhaṁ kathaṁ bhoktā bhavāmi ||19||

yatra yasyāṁ dhruvā-smṛty-ākhyāvasthāyāṁ viduṣaḥ sarvaṁ kartṛ-karaṇa-karmādi-kāraka-jātam ātmaivābhūd iti ātma-śabdo'tra viśvātma-bhūta-para-brahma-paraḥ | brahmātmakatvena tad-apṛthak-siddhatvāt tat tathā vidhānam aviruddhaṁ brahmaiva brahmā pṛthak-siddhas tad-adhīnītvena jñātam evābhūt tatra vābhūt tasyām avasthāyāṁ kutra svatantra-sattāvacchinne'dhikaraṇe kena vā svatantra-sattāvacchinna-karaṇena |

kiṁ vā svatantratvena pṛthag bhogyaṁ karma kāraka-rūpaṁ ko vā svatantra-bhūto mantā kartṛ-kāraka-rūpo manute | evaṁ jñānendriya-paryāyā adhyāhartavyāḥ kva vā diśi kena karaṇena kva vā gacchatīti | evaṁ vāg-ādi-karmendriya-paryāyā apy adhyāhartavyāḥ | sarva-kāraka-jātasya tat-prayojyatayā keṣucid rūpeṣu svātantryābhāvād ity-ādir anyatra vistaro jñeyaḥ ||19||
atha śrī-kṛṣṇasya sarva-kāraṇatayā sarvāntaryāmitayā prakāmatayā ca brahmacāritvam ity āha—

ayaṁ hi kṛṣṇo yo vo hi preṣṭhaḥ śarīra-dvayasya kāraṇaṁ bhavati ||20||

ayaṁ kṛṣṇo hi yasmāt vyaṣṭi-samaṣṭy-ātmaka-sthūla-sūkṣma-śarīra-dvayopalakṣita-sarvasya jagataḥ kāraṇaṁ bhavati | kṛṣṇa-śabdasyānyārthatāṁ vārayati—yo vo hi preṣṭha iti | na hi kāraṇaṁ kārya-śaktyā parābhūyate ||20||

antaryāmitvam āha—

dvā suparṇau bhavato brahmaṇo'ṁśa-bhūtas tathetaro bhoktā bhavati | anyo hi sākṣī bhavatīti ||21||

dvā suparṇāv iva sahacarau jīva-paramātmanau bhavato vartete tayor madhye brahmaṇo yuṣmat-preṣṭhasyāntaryāmiṇo'ṁśa-bhūta itaro jīvo bhoktā bhavati | anyo hi tad-bhinnaḥ paramātma hi sākṣī kevalam īkṣitaiva bhavati | iti-śabdo mantra-samāpty-arthaḥ ||21||

tayoḥ suparṇatvaṁ darśayati—

vṛkṣa-dharme tau tiṣṭhataḥ | ato bhoktr-abhoktārau ||22||

vṛścyate chidyate iti vṛkṣas tasya dharmaś chedyatvaṁ yasmin tasmin | śarīra-dvaye tiṣṭhataḥ | ato anīśvaratvād ināṁsmṛtatvād dhetor eva ||22||

pūrvo hi bhoktā bhavati tathetaro'bhoktā kṛṣṇo bhavatīti ||23||

pūrvo jīvo hi bhoktā bhavati | tatheti tu śabdārthe | itaraḥ kṛṣṇas tu sarveśvaraḥ | iti hetor abhoktā bhavati ||23||

tatra hetum āha—

yatra vidyāvidye na vidāmo vidyāvidyābhyāṁ bhinnaḥ | vidyā-mayo hi yaḥ sa kathaṁ viṣayī bhavatīti ||24||

yatra śrī-kṛṣṇe vidyāvidye jñānājñāne mokṣa-bandhu-hetu-bhūte na vidāmo na

jānīmaḥ na tad-adhīno na bhavati | tayos tan-niyamyatvena tad-adhīnatvāt |

> vidyāvidye mama tanū viddhy uddhava śarīriṇām |
> baddha-mokṣa-karī ādye māyayā me vinirmite || [bhā.pu. 11.11.3] ity ekādaśāt |

tatra tanū tanuvan mad-adhīne | māyayā saṅkalpa-rūpa-jñānena—māyā vayūnaṁ jñānam iti nirghaṇṭūktir ity arthaḥ | yad vā, vidyāvidyā-śabdau jīva-prakṛti-parau, jīvasya jñāna-svarūpatvāt, vidyā śabda-vācatvaṁ yasmin sati te svatantre na vidāmaḥ | sa ca tābhyo bhinno vilakṣaṇaḥ | vidyā-mayo jñānaika-rasaḥ | sa kathaṁ viṣayī viṣayādhīno bhavati ||24||

āpta-kāmatvam āha—

yo ha vai kāmena kāmān kāmayate sa kāmī bhavati |
yo ha vai tv akāmena kāmān kāmayate so'kāmī bhavati ||25||

yo ha vai kila kāmena viṣayābhilāṣeṇa kāmān viṣayān kāmayate vāñchati, sa kāmī kāmādhīno bhavati | śrī-kṛṣṇas tu svaika-niṣṭha-manoratha-pūraṇāya tat-tad-icchayaiva tān tān viṣayān svīkaroti, na tu svecchayā | prāpta-sarva-kāmatvād ity āha—vai tv akāmeneti | yaḥ kṛṣṇo akāmena kevalaṁ bhakta-premṇā kāmān viṣayān kāmayate, na tu svecchayā | ātmārāmo'py arīramad [bhā.pu. 10.29.42] iti śukokteḥ, so'kāmī bhavati ||25||

atha ṣaḍ-ūrmi-ṣaḍ-bhāva-vikāra-rahitatvād api tasyābhoktṛtvam ity āha—

janma-jarābhyāṁ bhinnaḥ sthāṇur ayam acchedyo'yaṁ yo'sau saurye tiṣṭhati yo'sau goṣu tiṣṭhati yo'sau gāḥ pālayati | yo'sau gopeṣu tiṣṭhati | yo'sau sarveṣu vedeṣu tiṣṭhati | yo'sau sarva-vedair gīyate | yo'sau sarveṣu bhūteṣv āviśya bhūtāni vidadhāti sa vo hi svāmī bhavati ||26||

jarety upalakṣaṇam | jarā-mṛtyu-śoka-moha-kṣuṭ-pipāsā-rahitaḥ janmākhya-prathama-vikāra-rahitaś ca | sthāṇuḥ sarvadā sthira-svarūpa-guṇa-śaktika iti kiñcit kālās vṛddhi-vipariṇāmitva-vināśa-śūnyatvam | acchedyo'yam apakṣaya-śūnyatvaṁ coktaṁ—kṛṣ sattāyām iti dhātu-pāṭhāt |

atha govinda-śabdārthatvam api tasyāha—yo'sāv iti | saurye sūrya-maṇḍale | go-śabdārtha-bhūte'ntaryāmitvena tiṣṭhati vidyate | sa āditve tiṣṭhan ity-ādi-pūrvokta-śruti-smṛtibhyaḥ | goṣu dhenu-pālakatayā tiṣṭhati vidyate | gā indriyāṇi pālayati antaryāmitvena vindati | gopeṣu go-śabdena lakṣaṇayā gopās teṣu | krīḍā prayojakatayā tiṣṭhati vidyate | vedeṣu pratipādyatayā vidyate tad evāha— vedair gīyate iti | vedaiḥ pratipādyata ity arthaḥ | bhūmi-viditatvam

āha—yo'sau sarveṣu bhūteṣv antaryāmitayāviśya praviśya tāni vidadhāti dhārayati pālayati ca, teṣu dhāraka-pālakatayā vidyata iti govinda ity arthaḥ | ya īdṛśaḥ kṛṣṇo govindaḥ, sa hi sa eva vo yuṣmākaṁ svāmī vallabhaḥ | tato'sau kathaṁ bhoktā bhavatīti tṛtīya-nāmārthatvam apy uktam ||26||

evaṁ śrutvā gāndharvī punaḥ pṛcchati smety āha—

sā hovāca gāndharvī—kathaṁ vāsmāsu jāto'sau gopālaḥ ? kathaṁ vā jñāto'sau tvayā mune ? ko vāsya mantraḥ ? kiṁ vāsya sthānaṁ ? kathaṁ vā devakyāṁ jātaḥ ? kṛṣṇaḥ ko vāsya jyāyān rāmo bhavati ? kīdṛśī pūjāsya gopālasya bhavati ? sākṣāt-prakṛti-paro yo'yam ātmā gopālaḥ kathaṁ tv avatīrṇo bhūmyāṁ hi vai ||27||

kathaṁ praśne sambhrame ca | prakāśārthe ca sambhave vimarśo ca kathaṁ smṛtam iti viśvaḥ | praśnāḥ spaṣṭārthāḥ ||27||

sa hovāca tāṁ ha vai—eko ha vai pūrvaṁ nārāyaṇo devaḥ ||28||

sa muniḥ ha sphuṭaṁ tāṁ gāndharvīṁ ha vai prasiddhau eko hi vai kila pūrvaṁ sṛṣṭer ādau,

> eṣa nārāyaṇaḥ śrīmān kṣīrārṇava-niketanaḥ |
> nāgaparyaṅkam utsṛjya hy āgato mathurāṁ purīm || ity-ādi-smṛteḥ ||

nārāyaṇaḥ kṛṣṇo devaḥ | āsīd iti śeṣaḥ ||28||

yasmin lokā otāś ca protāś ca | tasya hṛt-padmāj jāto'bja-yonis tapitvā, tasmai hi varaṁ dadau ||29||

otāḥ dīrgha-tantuṣu paṭavat | protāḥ tiryak-tantuṣu paṭavat | hṛt-padmād ity uktiḥ pūrvaṁ hṛdā saṅkalpitasya paśān nābhi-padmād āvirbhāvāpekṣayā tapayitvā tapaḥ kārayitvā tasmai brahmaṇe varaṁ dadau vṛṇīṣvety uvācety arthaḥ ||29||

sa kāma-praśnam eva vavre taṁ hāsmai dadau ||30||

sa brahmā kāma-praśnaṁ kāmenecchayā praśnam eva vavre praśnaṁ kartu-manasaṁ mām anujñāpayeti yācitavān ity arthaḥ | taṁ varaṁ ha sphuṭam asmai brahmaṇe nārāyaṇo dadau, pṛcchety ājñāpitavān ||30||

sa hovācābjayoniḥ—yo'vatārāṇāṁ madhye śreṣṭho'vatāraḥ ko bhavati, yena lokās tuṣṭā bhavanti, yaṁ smṛtvā muktā asmāt saṁsārād bhavanti ? kathaṁ vāsyāvatārasya brahmatā bhavati ?

||31||

yo'vatārāṇāṁ madhye śreṣṭho'vatāraḥ sa ko bhavati bhaviṣyatīty arthaḥ | vartamāna-sāmīpye vartamānavad vā [pā. 3.3.131] iti sūtrāt | śreṣṭhatve hetur yeneti | asya varṇanīyasya śreṣṭhasyāvatārasya brahmatā pūrṇa-guṇa-śaktibhir bṛhattamatā kathaṁ bhavati ? iti | avatāra-bhedāś ca śrī-puruṣottamācārya-caraṇair varṇitās tatraiva draṣṭavyāḥ[2] ||31||

sa hovāca taṁ hi nārāyaṇo devaḥ—sakāmyā meroḥ śṛṅge yathā sapta-pūryo bhavanti tathā niṣkāmyāḥ sakāmyā bhū-gola-cakre sapta-pūryo bhavanti | tāsāṁ madhye sākṣād brahma gopāla-purīti ||32||

atra kathaṁ vāsmāsu jātaḥ ity-ādiṣu gāndharvy-aṣṭa-praśneṣu prathama-tṛtīya-pañcamānām uttaraṁ janma-jarābhyāṁ bhinnaḥ ity-ādi-pūrva-vākyenaiva siddham iti pṛthak na dātavyaṁ ṣaḍ-bhāva-vikāra-rahito'sau goloke bhavatībhiḥ saha nityaṁ viharati | samprati tu bhavatībhiḥ saha krameṇa prakaṭībhāva eva devakyāṁ janma | bhavatībhis tu tatra līlāveśtayānusandhātuṁ na śakyate ity abhiprāyāt | aṣṭādaśārṇo mantra iti vākyenaivottaritaṁ sākṣāt prakṛti-paro yo'yaṁ (2.27) ity asyottaraṁ brahma-praśnenaiva jñeyam | lokādi toṣārtha evāvatāra ity abhiprāyāt | kathaṁ vā jñātaḥ (2.27) ity asyottaraṁ brahma-nārāyaṇa-saṁvādān mayā jñāta iti vadan śiṣṭeṣu sthāna-praśnasyottaraṁ nārāyaṇa-vākyena—sakāmyeti |

sakāmyā sarva-bhoga-sahitāḥ | meroḥ śṛṅge sarvopari-sthiti-para-vaikuṇṭhe | yathā sapta-pūryo bhavanti meru-śṛṅga-śabdasyopari-lokopalakṣaṇatvāt, na svarṇādri-grāhyās tatra nava-pury-ukteḥ | tathā niṣkāmyā mokṣadāḥ, sakāmyā bhogadāś ca | bhū-gola-cakre—

> ayodhyā mathurā māyā kāśī kāñcī avantikā |
> purī dvārāvatī caiva saptaite mokṣa-dāyikā ||

ity-uktāḥ sapta-puryo bhavanti vartante | puryo bhagavataḥ priyāḥ | tās tathā santi vaikuṇṭhe tat-tal-līlārtham ādṛtāḥ iti skāndokteḥ | tāsāṁ madhye hi gopāla-purī mathurā sākṣād brahmaiva tad-ātmakatvāt prakāśakatvāc ca ||32||

gopāla-purīṁ viśinaṣṭi—

sakāmyā niṣkāmyā devānāṁ sarveṣāṁ bhūtānāṁ bhavanti ||33||

spaṣṭārthaḥ ||33||

bhū-vikāratvaṁ vārayati—

---

[2] vedānta-ratna-mañjuṣāyām iti śeṣaḥ.

yathā hi vai sarasi padmaṁ tiṣṭhati, tathā bhūmyāṁ tiṣṭhatīti | cakreṇa rakṣitā hi mathurā, tasmād gopāla-purī bhavati ||34||

spaṣṭārthaḥ ||34||

evaṁ karṇikā-sthānīyāṁ purīṁ nirūpya dala-sthānīyāni dvādaśa-tad-vanāni nirūpayati smety āha—

bṛhad bṛhad-vanaṁ, madhor madhu-vanaṁ, tālas tāla-vanaṁ, kāmyaḥ kāmya-vanaṁ, bahulo bahulā-vanaṁ, kumudaḥ kumuda-vanaṁ, khadira-vanaṁ, bhadro bhadra-vanaṁ, bhāṇḍīra-vanaṁ, śrī-vanaṁ, loha-vanaṁ, vṛndāvanam | etair āvṛtā purī bhavati ||35||

bṛhad vistīrṇam | śrī-kṛṣṇa-gokula-līlāyās tatra prathama-pravṛtter mahad iti vā hetor bṛhad-vanam | madhor madhu-nāmno daityasya kadācit tatra kṛta-nivāsasya | sambandhavattvān madhu-vanam | tāla iti jātāv eka-vacanam | evam agre'pi bodhyam | tāla-vṛkṣās tatra vartante iti tāla-vanam | kāmyaḥ kamanīyaḥ śrī-kṛṣṇas tatra viharatīti kāmya-vanam | bahulā nāma kācid hari-priyā tatrāstīti sa pradeśa-viśeṣo bahulaḥ sa cāsau vanaṁ ceti bahulā-vanam | vana-giryoḥ saṁjñāyāṁ koṭara-kiṁśalakādīnāṁ [pā. 6.3.117] iti pūrva-padasya dīrghaḥ | kumudāni nitya-puṣpitāni tatra vartante iti hetoḥ kumuda-vanam | khadirās tatra vartante iti hetoḥ khadira-vanam | bhadro vṛkṣa-viśeṣas tatrāstīti bhadro balabhadro vā tatra viharatīti bhadra-vanam | bhāṇḍīro vaṭas tatrastīti bhāṇḍīra-vanam | śriyo lakṣmyā vanaṁ śrī-vanam | lohajaṅghasya daityasya tapaḥ-sthānatvāl loha-vanam | vṛndāvanaṁ prasiddham | ante'syoktiḥ sarva-śreṣṭhatva-dyotanārthaḥ ||35||

vana-sthānāṁ caritāny āha—

tatra teṣv eva gahaneṣv evaṁ devā manuṣyā gandharvā nāgāḥ kinnarā gāyantīti nṛtyantīti ||36||

tatra mathurā-maṇḍale teṣv eva dvādaśasv api gahaneṣu vaneṣu evaṁ pūrvokta-prakāreṣu devādyāḥ śrī-kṛṣṇaṁ gāyanti, tad bhaktyā nṛtyanti | iti-śabdau prasiddhārthau ||36||

tatra dvādaśādityā, ekādaśa rudrā, aṣṭau vasavaḥ, sapta munayo, brahmā nāradaś ca, pañca vināyakā, vīreśvaro rudreśvaro ambikeśvaro gaṇeśvaro nīlakaṇṭheśvaro viśveśvaro gopāleśvaro bhadreśvaraḥ ādyāni liṅgāni caturviṁśatir bhavanti ||37||

tatra dvādaśasv api vaneṣu ādityā varuṇādayaḥ, rudrā vīrabhadrādayaḥ, vasavo

dhruvādayaḥ, munayaḥ kaśyapādayaḥ, vināyakā modādayaḥ | vīreśvara ity-ādinā rudrādhiṣṭhānāny aṣṭau liṅgāni gaṇayitvāha—ādyānīti | etad aṣṭa-liṅga-prabhṛtīni caturviṁśatir liṅgāni tatra vartante ity arthaḥ ||37||

uktāni vanāni vibhajya darśayati—

dve vane staḥ—kṛṣṇa-vanaṁ bhadra-vanam |
tayor antar dvādaśa-vanāni puṇyāni puṇyatamāni |
teṣv eva devās tiṣṭhanti siddhāḥ siddhiṁ prāptāḥ ||38||

dve vane staḥ vartete | kṛṣṇasyaikaṁ bhadrasya balabhadrasyaikam | tayor dvayor eva dvādaśa-vanāny antar-gatāni bhavanti |
bhadra-śrī-loha-bṛhat-saṁjñāni baladevasya | anyāni śrī-kṛṣṇasya | tatra kānicit puṇyāni pāpa-harāṇi cārūṇi | cārūṇi puṇyaṁ vā, puṇyaṁ tu cārv apīty amaraḥ | kānicit puṇyatamāni, teṣv eva devā ādityādyāḥ, siddhā nitya-muktāḥ, siddhiṁ prāptāḥ sādhana-siddhāś candradhvajādayo muktāś ca tiṣṭhanti ||38||

śreṣṭhāvatāratvaṁ darśayan śrī-bhagavataś caturvyūhātmakatvam āha—

tatra hi rāmasya rāma-mūrtiḥ pradyumnasya pradyumna-mūrtir aniruddhasyāniruddha-mūrtiḥ kṛṣṇasya kṛṣṇa-mūrtiḥ ||39||

tatra teṣu vaneṣu hi prasiddhau rāmasya baladevasya rāmākhyā mūrtir iti, ko vāsya jyāyān rāmo bhavatīty asyāpy uttaram uktaṁ bhavati | evam agre'pi sthitis tv eṣāṁ yathā sambhavaṁ bodhyā, na tu sarveṣāṁ sarvatra | mathurāyāṁ caturṇāṁ vṛndāvanādiṣu rāma-kṛṣṇayor iti bodhyam ||39||

vaneṣv evaṁ mathurāsv evaṁ dvādaśa-mūrtayo bhavanti ||40||

evaṁ-prakāreṇa vaneṣu tathaivaṁ-prakāreṇa mathurāsu mathurā-pradeśeṣu dvādaśa mūrtayo bhavanti, rudrādīnāṁ bhāvānusāreṇa | mallānām aśaniḥ [bhā.pu. 10.43.17] ity-ādivat ta eva dvādaśadhā sphurantīti bhāvaḥ ||40||

tāsāṁ pratyekam upāsakān āha—

ekāṁ hi rudrā yajanti | dvitīyāṁ hi brahmā yajati | tṛtīyāṁ brahmajā yajanti | caturthīṁ maruto yajanti | pañcamīṁ vināyakā yajanti | ṣaṣṭhīṁ vasavo yajanti | saptamīm ṛṣayo yajanti | aṣṭamīṁ gandharvā yajanti | navamīm apsaraso yajanti | daśamī vai hy antardhāne tiṣṭhati | ekādaśīti sva-padaṁ gatā | dvādaśīti bhūmyāṁ tiṣṭhati ||41||

ekādi-śabdāḥ saṅkhyā-pūrty-arthāḥ, na tu pūjya-pūjaka-krama-bodhārthāḥ | uttara-paryāya-dvayena saha virodhāpatteḥ | krama-bodhas tu tṛtīya-paryāyād

bhaviṣyati | antardhāne suguptā | ekādaśīti yā prasiddhā sā sva-padaṁ sva-dhāma prāptā | dvādaśīti yā prasiddhā govindādi-nāmnī, sā bhūmyāṁ tiṣṭhati | kīdṛśī cāsya pūjā ity asyottaram anenoktam ||41||

tat-pūjakānāṁ phalam āha—

tāṁ hi ye yajanti te mṛtyuṁ taranti muktiṁ labhante | garbha-janma-jarā-maraṇa-tāpa-trayātmakaṁ duḥkhaṁ taranti ||42||

tāṁ bhūmiṣṭhāṁ mūrtiṁ ye yajanti, te mṛtyuṁ saṁsāraṁ taranti, muktiṁ labhante saṁsṛti-hetu-bhūtā vidyāder vimuktā bhavantīty arthaḥ | tata eva garbhādy-ātmakam adhyātmikādi-tāpa-trayotthaṁ duḥkhaṁ taranti ||42|| uktārthe mantrān āha—

tatrāpy ete ślokāḥ ||43||

tatra mathurāyāḥ kṛṣṇa-purītve brahmādi-sevitve ca | ete ślokā mantrāḥ | api santīti śeṣaḥ ||43||

tāṁ mathurāṁ purīṁ prāpya sadā brahmādi-sevitam | śaṅkha-cakra-gadā-śārṅga-rakṣitāṁ muṣalādibhiḥ ||44||

tāṁ mathurāṁ purīṁ prāpya janāḥ kṛtārthā bhavatīti śeṣaḥ | tāṁ prāpya devādayaḥ sviṣṭantīti vā | śāṅkhādi-rakṣitāṁ muśalābhir upalakṣitām ity arthaḥ ||44||

tāṁ kām ity āha—

yatrāsau saṁsthitaḥ kṛṣṇas tribhiḥ śaktyā samāhitaḥ | rāmāniruddha-pradyumnai rukmiṇyā sahito vibhuḥ ||45||

tribhir balarāmādibhiḥ śaktyā rukmiṇyā sahitaḥ samāhitaḥ sarva-bhakta-manoratha-pūraṇe sāvadhānaḥ kṛṣṇo yatra saṁsthitas tāṁ prāpyety arthaḥ | rukmiṇyety upalakṣaṇaṁ satyabhāmādīnām | idam eva vivṛṇoti rāmeti samāhitatve hetur vibhur iti ||45||

tad evaṁ śreṣṭho'vatāraḥ ko bhavatīti brahma-praśnasya śrī-kṛṣṇāvatāro'vatārāṇāṁ śreṣṭha ity uttaram uktam atha kathaṁ vāsyāvatārasya brahmatety asyottaraṁ vaktuṁ tasya sarva-vedātmaka-praṇava-vācyatvam āha—

catuḥ-śabdo bhaved eko hy oṁkārasyāṁśakaiḥ kṛtaḥ ||46||

catvāraḥ śabdā rāmādayo vācakā yasya saḥ—catuḥ-śabdaḥ caturvyūhaḥ | eka

eva taiḥ śabdair vācyo bhavet bhavati | atra hetuḥ—hi yataḥ oṁkārasyāṁśakaiḥ a-kārādibhiḥ kṛtaḥ vācyatayā rāmaḥ pradyumno'niruddhaḥ kṛṣṇa ity abhidheya ity arthaḥ | hy oṁkāraḥ samudāhṛta iti pāṭhe vācya-vācakayor abheda-vivakṣā jñeyaḥ ||46||

athāntaryāmiṇo'haṁ-graheṇopāsanā darśayan, yaṁ smṛtvā muktā asmāt saṁsārād bhavantīti satyasyottaram āha—

tasmād eva paro rajaseti so'ham ity avadhāryātmānaṁ gopālo'ham iti bhāvayet, sa mokṣam aśnute, sa brahmatvam adhigacchati, sa brahma-vid bhavati ||47||

tasmād eva sarva-vedātmaka-praṇavārthatvād eva rajaseti sandhiś chāndasaḥ, rajaso raja upalakṣitas triguṇa-prakṛteḥ paro gopālaḥ so'haṁ samam ātmāhaṁ ca tadātmaka iti | tādātmya-sambandhenātmānam avadhārya niścitya gopālo'haṁ gopālātmako'ham iti yo bhāvayet cintayet, sa mokṣam avidyā-kāma-karma-vimokam aśnute prāpnoti | tataś ca brahmatvaṁ brahmaṇo bhagavataḥ śrī-kṛṣṇasya bhāvaṁ tat-samāna-dharmatvam adhigacchati | tato brahma-vit brahma śrī-kṛṣṇākhyaṁ vindate labhata iti | śrī-kṛṣṇaṁ prāpnotīty arthaḥ ||47||

gopāla-padasya vyutpatti-pūrvakaṁ tasyaiva sarvātmatvam āha—

yo gopān jīvān ātmatvenāsṛṣṭi-paryantam ālāti hy oṁ tat sad gopālo bhavati, yat so'ham | paraṁ brahma kṛṣṇātmako nityānandaika-rūpaḥ so'ham | etad gopāla eva paraṁ satyam abādhitaṁ so'ham ity ātmānam ādāya manasaikyaṁ kuryāt | ātmānaṁ gopālo'ham iti bhāvayet, sa evāvyakto'nanto nityo gopālaḥ ||48||

yo gopyanta ātmīyatvena rakṣyanta iti gopās, tān gopa-śabda-vācyān jīvān ātmatvena svābhedena āsṛṣṭi-paryantaṁ sṛṣti-sarga-paryantaṁ pralayaṁ ca vyāpya ālāti ādatte svīkarotīty arthaḥ | sa kṛṣṇo hi eva gopālo bhavatīti | tad-bhāvanām āha—oṁ tad iti praṇava-vācyaṁ tat paraṁ brahma gopālaḥ, so'haṁ tadātmakatvāt tad-abhinno'ham ity avadhāryātmānam ity anuvartanīyam | tataḥ kṛṣṇātmakaḥ kṛṣṇa-svarūpaḥ, yo nityānandaika-rūpo śrī-gopālaḥ so'ham iti bhāvayed iti śeṣaḥ |

nanu ātmānaṁ ced vijānīyād ayam asmīti pūruṣaḥ kim icchan kasya kāmāya śarīram abhisaṁjvaret ity-ādiṣu prakṛti-viyukta-jīva-svarūpopāsanayā mokṣopadeśāt kiṁ gopālaikya-bhāvanayā iti cet tatrāha—oṁ tat gopāla eva paraṁ satyam iti jīvasya svarūpeṇa satyatve'pi jñāna-saṅkoca-vikāśa-lakṣaṇa-pariṇāmitayā svatantra-sattvābhāvāt | svatantra-sattāśraya-gopālātmakatayaiva jīva-svarūpopāsanasyāpi mokṣa-hetutvaṁ nānyathā |

so’ham iti sa gopālaḥ ahaṁ tad-ātmako’ham iti | ātmānaṁ manasādāya jñātvā niścityeti yāvat, tathā bhāvanāyāṁ hetuḥ sa eveti | na kenāpi vyajyata ity avyaktaḥ svayaṁ-siddhaḥ | anantaḥ trividha-paricceda-śūnyaḥ | nityaḥ sadaika-rasaḥ | taṁ bhāvayed ity arthaḥ ||48||

ko vāsyāvatārasya vāsa ity āśaṅkāṁ manasi kṛtvā mathurāyāḥ sva-nityādhiṣṭhānatvam āha—

mathurāyāṁ sthitir brahman sarvadā me bhaviṣyati |
śaṅkha-cakra-gadā-padma-vana-mālāvṛtas tu vai ||49||

brahman he caturmukha ! yo’haṁ śaṅkhādibhir vṛtas tu vai prasiddhaḥ, tasya me mathurāyām alakṣatayā sarvadā sthitir asti | mathurā bhagavān yatra nityaṁ sannihito hariḥ iti smaraṇāt | sarva-pratyakṣatayā tu dvāparāvasāne bhaviṣyati ||49||

tatra svopāsanā-phalam āha—

viśva-rūpaṁ paraṁ jyotiḥ-svarūpaṁ rūpa-varjitam |
hṛdā māṁ saṁsmaran brahman mat-padaṁ yāti niścitam ||50||

viśvāni sarvāṇi matsyādīni rūpāṇi yasmin tat | param utkṛṣṭam | jyotiḥ-svarūpaṁ sva-prakāśa-svarūpatvaṁ prākṛta-rūpa-varjitaṁ māṁ hṛdā manasā saṁsmaran mat-padaṁ mat-sthānaṁ yāti ||50||

sva-pratimopāsanām āha—

mathurā-maṇḍale yas tu jambūdvīpe sthito’pi vā |
yo’rcayet pratimāṁ māṁ ca sa me priyataro bhuvi ||51||

yo bhuvi jambū-dvīpa-mātre’pi sthito māṁ mad-ātmikāṁ pratimāṁ śilādi-mayīm arcayet, sa me priyataro bhavati, kiṁ punar mathurā-maṇḍala ity arthaḥ ||51||

tasyām adhiṣṭhitaḥ kṛṣṇa-rūpī pūjyas tvayā sadā ||52||

tasyāṁ mathurāyāṁ pratimāyāṁ vā adhiṣṭhitaḥ adhiṣṭhāpitaḥ, ahaṁ kṛṣṇa-rūpy eva tvayā sadā pūjyaḥ | etena mathurāyāṁ kṛṣṇa-pūjanam āvaśyakam itareṣāṁ tu tad-bhāvanayeti sūcitam ||52||

caturvyūhopāsanam upadiśati—

caturdhā cāsyādhikāra-bhedatvena yajanti mām ||53||

asyopāsanasyādhikāriṇāṁ bhedo yatra tattvena hetunā caturdhā caturvidhā janā

māṁ yajanti | yad vā, pūjyatvenādhikriyate ity adhikārīṇy asya caturvyūhātmano mama rūpāṇi, teṣāṁ bhinnatvena māṁ kṛṣṇa-rūpiṇaṁ caturdhā catuḥ-prakāreṇa yajanti ||53||

idam eva vivṛṇoti—

yugānuvartino lokā yajantīha sumedhasaḥ |
gopālaṁ sānujaṁ rāma-rukmiṇyā saha tat-param ||54||

yugānuvartinaḥ kṛtādi-yugānuṣṭheya-dhyānādi-niṣṭhāḥ sumedhasaḥ sad-buddhimanto janā gopālaṁ māṁ yajanti | kīdṛśaṁ ? anu paścāj jāyeta ity anujau pradyumnāniruddhau tābhyāṁ sahitam | punaḥ rāma-rukmiṇyā saha vartamānam | sarvopad-bindovibhāṣayaikavad bhāvo bhavatīty ukter eka-vacanam | yad vā, rāmeṇa yuktyā rukmiṇyā saha vartamānam | punaḥ kīdṛśaṁ ? tat-paraṁ rāmādiṣv anuraktam | yad vā, tat-param ekāgraṁ yathā syāt tathā yajantīti sambandhaḥ ||54||

caturvyūhasyaikātmatvam āha—

gopālo'ham ajo nityaḥ pradyumno'haṁ sanātanaḥ |
rāmo'haṁ hy aniruddho'ham ātmānam arcayed budhaḥ ||55||

gopālādayaś catvāro'py ahaṁ viṣṇur evaiko na viṣṇoḥ pṛthak | tata ātmānaṁ viṣṇuṁ māṁ caturvidhaṁ budho'rcayet | yad vā, gopālādi-rūpo'ham ity eva budhaḥ sambhāvya ātmānaṁ paramātmanaṁ gopālādi-rūpam arcayed ity arthaḥ ||55||

mayoktena sva-dharmeṇa niṣkāmeṇa vibhāgaśaḥ |
tair ahaṁ pūjanīyo vai bhadra-kṛṣṇa-nivāsibhiḥ ||56||

mayā pañcarātrādāv uktena svapnāyaka-dharmeṇa niṣkāmeṇa tad-itara-phala-kāmanā-rahitena vibhāgaśaḥ cāturātmena sthitaḥ, taiḥ pūrvokta-bhadra-kṛṣṇa-vana-nivāsibhir janair ahaṁ pūjanīyaḥ | tair ayam iti pāṭhe ayaṁ śrī-kṛṣṇaḥ | yad vā, vibhāgaśaḥ varṇāśramādi-bheda-proktena sva-vyāpaka-dharmeṇāyaṁ catur-mūrtiḥ śrī-kṛṣṇa ity arthaḥ ||56||

anya-tīrthebhyo mathurāyā mahā-prabhāvam āha—

tad-dharma-gati-hīnā ye tasyāṁ mayi parāyaṇāḥ |
kalinā grasitā ye vai teṣāṁ tasyām avasthitiḥ ||57||

bhagavad-dharma-rūpayā gatyā upāyena hīnā rahitā ye, yathā ye ca tasyāṁ sthitā mayi parāyaṇā mad-eka-niṣṭhāḥ, ye ca kalinā grasitā grastā durātmānas teṣāṁ sarveṣāṁ mayi tasyām avasthitir aviśeṣaṇa-nivāsa-phalabhāktvaṁ, na tv anya-tīrthavat puṇya-kāraṇatām eveti ||57||

tatra bhagavad-dharmavatāṁ vaiśiṣṭyam āha—

**yathā tvaṁ saha putrais tu yathā rudro gaṇaiḥ saha |
yathā śriyābhiyukto'haṁ tathā bhakto mama priyaḥ ||58||**

yathā tvaṁ putraiḥ sanakādibhiḥ sahābhiyuktas te tava priyā ity arthaḥ | gaṇaiḥ pramathaiḥ | śriyā lakṣmyā | tathā bhakto mama priyaḥ ||58||

**sa hovācābja-yoniḥ—caturbhir devaiḥ katham eko devaḥ syāt ?
ekam akṣaraṁ yad viśrutam anekākṣaraṁ kathaṁ bhūtaṁ ?
||59||**

sa eva prabodhitaḥ | ha prasiddhaḥ | abja-yoniḥ caturmukha uvāca papraccha | kiṁ caturbhir gopāla-rāmādibhir devair eko devaḥ kathaṁ syāt ? anekatve ekatvayor ekatra vyāhṛtatvāt | kiṁ ca, ekākṣaratvena yat praṇavākhyam om ity ekākṣaram ity ādu viśrutaṁ, tad a-kārādi-varṇa-catuṣṭayatvenānekākṣaraṁ kathaṁ kena prakāreṇa bhūtaṁ jātam ity arthaḥ ||59||

**sa hovāca taṁ hi vai—pūrvaṁ hy ekam evādvitīyaṁ brahmāsīt |
tasmād avyaktam | avyaktam evākṣaram | tasmād akṣarāt mahān
| mahato vai ahaṁkāraḥ | tasmād evāhaṁkārāt pañca
tan-mātrāṇi | tebhyo bhūtāni tair āvṛtam akṣaraṁ bhavati ||60||**

sa nārāyaṇo ha sphuṭaṁ taṁ brahmāṇam uvāca hi vai smaraṇe | ekasyāpy acintyānanta-śaktimattayā rāmādi-bahu-rūpatvaṁ praṇavasya cākārādi-bahu-rūpatvaṁ vaktuṁ tasya jagaj-janmādi-kāraṇatvam āha—pūrvaṁ hīti | pūrvaṁ sṛṣṭeḥ prāk | hi prasiddhaḥ | ekam eva sūkṣma-śaktikam advitīyaṁ samābhyadhika-śūnyaṁ brahmāsīt | tasmād brahmaṇaḥ avyaktaṁ pradhānam āsīt | avyaktam evety eva-kāro yoga-vyavacchedārthaḥ | yad avyaktaṁ tad evākṣara-śabda-vācyam | yad vā, yad avyaktaṁ tad akṣaraṁ, brahmaiva śakti-śaktimator abhedāt | tasmād akṣarād brahmādhiṣṭhitād avyaktāt | trividho mahā mahato vai trividho'haṁkāraḥ | mahato vai haṅkāra iti pāṭhe a-kāra-lopaś chāndasaḥ | tasmāt tāmasād ahaṁkārāt pañca śabdādīni tan-mātrāṇi | tebhyaḥ kramāt pañca bhūtāni ākāśādīni | rājasād indriyāṇi | sāttvikād devatā manaś ca | tair mahad-ādibhiḥ śarīrendriya-bhāvena sthitair bahirmukhatā-kārakair akṣaraṁ jīva-rūpam āvṛtam ācchannaṁ bhavati, tan-nirmita-sthūla-śarīratvān sarvān bhogān bhuṅkta ity arthaḥ ||60||

tatra nārāyaṇaḥ svasya pūrvoktākṣara-śabda-vācya-rūpatvenākṣaratvaṁ vyañjayan praṇava-pratipādyatvam āha—

**akṣaro'ham oṁkāro'ham ajaro'maro'bhayo'mṛto brahmābhayaṁ
hi vai, sa mukto'ham asmi | akṣaro'ham asmi ||61||**

oṁkārasya brahma-rūpatvam āha—ajaro'maro jarā-maraṇa-śūnyaḥ | abhayo'mṛto nirbhayḥ ānandātmakaḥ | tathā-vidha-brahma-vācakatvāt vācya-vācakayor abhedāt | hi yataḥ | abhayaṁ yad brahma tad eva praṇavaḥ | svasya brahma-rūpatvam āha—mukto'ham iti | ahaṁ muktaḥ avidyā-sparśa-rahito'smi | akṣaro'vināśī aham asmīty arthaḥ ||61||

tad evaṁ yathaikasyaivānanta-śaktimattayā jagad-ātmā bahu-rūpatvaṁ tathā caturvyūha-rūpatvam apīty āha—

sattā-mātraṁ viśva-rūpaṁ prakāśaṁ vyāpakaṁ tathā |
ekam evādvayaṁ brahma māyayā tu catuṣṭayam ||62||

sattā sac-cid-ānandātmako bhāvaḥ tan-mātraṁ tat-svarūpaṁ viśva-rūpam ananta-rūpaṁ prakāśaṁ sarva-prakāśakaṁ vyāpakaṁ sarva-vyāpakaṁ ca | ekam evety-ādinā pūrvoktaṁ yad brahma tad eva māyayā māyate kāryam anayeti māyā saṅkalpa-śaktis tayā māyayā kṛpayā | catuṣṭayaṁ rāmādi-rūpeṇākārādi-rūpeṇa ca caturdhāvirbhavati | etenoṁkārākṣara-brahmaṇor abhedoktyāyaṁ praṇavo'pi śabda-rūpo bhagavad-avatāra eva, na nabho-guṇaḥ śabda iti mantavyam | tena tasya śabdatvād utty-atti-pradhvaṁsa-śālitvaṁ yat kaiścid aṅgīkṛtaṁ tan nirastam ||62||

tad eva vivṛṇoti—

rohiṇī-tanayo rāma a-kārākṣara-sambhavaḥ |
taijasātmakaḥ pradyumna u-kārākṣara-sambhavaḥ ||
prājñātmako'niruddho ma-kārākṣara-sambhavaḥ |
ardha-mātrātmakaḥ kṛṣṇo yasmin viśvaṁ pratiṣṭhitam ||63||

a-kāreṇa praṇavādy-akṣareṇa a-kārākṣareṇa vā sambhavo vācyatayā pratipāditaṁ yasya saḥ | jāgrad-avasthā-draṣṭṛ-viśva-saṁjñaka-jīvāntaryāmitvād viśvātmako'yaṁ jñeyaḥ | tat-taj-jīvayogya-bhogya-viṣayān bhogāya āpayati prāpayatīti a iti vyutpatteḥ prāpnoter antar-bhāvita ṇy-arthāḍ ḍa-pratyayaḥ | evam agre'pi bodhyam | jāgrad-daśā-stha-dehābhimānaṁ tyājayitvā svapna-maṇḍale jīvasyotkarṣakatvāt u ity ucyate | suṣupti-kāle jīvaṁ minoti svātmany antar gamayatīti m ity ucyate | ardha-mātrā-śabdena nādo jñeyaḥ | tasyaiva caturthatvāt tena ca sarvānusyūtenājahal-lakṣaṇayā sarvo'pi praṇava ucyate | kevalasyānuccāryatayā sat-pratipādakatvāsambhavāt | ataḥ kṛṣṇaḥ pūrṇas tad evāha yasminn iti ||63||

atha śrī-rukmiṇy-ādīnāṁ śrī-kṛṣṇasya nitya-patnītayā tadvat praṇava-vācyatvaṁ sūcayitum āha—

kṛṣṇātmakā jagat-kartrī mūla-prakṛti rukmiṇī |

vraja-strī-jana-sambhūta-śrutibhyo brahma-saṅgataḥ ||64||

yā rukmiṇī nāmnī śrī-kṛṣṇa-patnī, sā kṛṣṇātmikā śaktis tadvator abhedāt kṛṣṇa-svarūpā, ata eva sāpi śrī-kṛṣṇāntargatatayā praṇava-vācyā bhavati | ata eva ca jagat-kartrī mūla-bhūtā prakṛtiḥ parā śaktiḥ lakṣmītvāt |

> devatve deva-deheyaṁ mānuṣatve ca mānuṣī |
> viṣṇor dehānurūpāṁ vai karoty eṣātmanas tanum ||
> rāghavatve bhavet sītā rukmiṇī kṛṣṇa-janmani |
> anyeṣu cāvatāreṣu viṣṇor eṣānapāyinī || iti vaiṣṇavāt |

yad vā, prakṛteḥ triguṇātmikāyā mūlaṁ hetu-bhūteti mūla-prakṛtiḥ | rājadantāditvān mūlasya pūrva-nipātaḥ | prakṛter hrasvatvaṁ ca chāndasam | yā vraja-strī-śabda-vācyā śrī-rādhā cānayo janeṣu sambhūtāḥ suprasiddhā yā śrutayas tābhyo hetu-bhūtābhyo brahmaṇā śrī-gopālākhyena | sat-saṁmataḥ saṅgatiḥ, nitya-sambandha ity arthaḥ | rādhayā mādhavo devo mādhavena ca rādhikā vibhrājate iti ṛk-pariśiṣṭa-śruteḥ |

> yathā rādhā priyā viṣṇos tasyāḥ kuṇḍaṁ tathā priyam |
> sarva-gopīṣu saivaikā viṣṇor atyanta-vallabhā || iti pādma-smṛteś ca |
>
> rukmiṇī dvāravatyāṁ tu rādhā vṛndāvane vane || iti mātsya-smṛteś ca |

upalakṣaṇārtho'yaṁ śrī-satyabhāmāyāḥ | śrīś ca te lakṣmīś ca patnyāv iti śrutau śrī-śabdaḥ satyabhāmākhya-bhūmi-vācakaḥ | śrīyate janair atreti śrīḥ, sarvādhāra-bhūtā bhūmir iti vyutpatteḥ |

> kṣamādayaś ca medinyāṁ śabdādyāś ca yathā guṇāḥ |
> dhruvā paṅkaja-garbhābhe tvayi snehas tathā mama ||
> rucir agnau yathā divyā prabhā caiva divākare |
> kāntiś ca śāśvatī candre tvayi snehas tathā mama || iti harivaṁśe śrī-kṛṣṇoktiḥ |

tathā cobhaya-śrutibhyo guṇopasaṁhāra-nyāyena tisṛṇāṁ vidhānaṁ jñeyam | jana-sambhūtā iti pāṭhe śrutibhyaḥ pramāṇa-bhūtābhyo rukmiṇī-vraja-strī-jana-sambhūtābhiḥ svapantībhiḥ saha brahmaṇaḥ śrī-kṛṣṇasya saṅgatā nitya-sambandha iti tisṛṇām evātra mantre saṅgrahaḥ kaṇṭha-raveṇaiva janaiḥ sambhūyate'treti vyutpatteḥ |

evaṁ ca rukmiṇī-vraja-strī-satyabhāmābhiḥ svāsādhāraṇānapāyinībhiḥ patnībhir nitya-sambandho bhagavān śrī-mukundo vāsudevaḥ sāmpradāyibhiḥ sadopāsanīyo dvibhujaś caturbhujo vā sva-prīty-anusāreṇa | ubhaya-vidhasya pūrva-śrutyaiva mokṣa-hetutvena pratipāditatvāt ||64||

tad evaṁ sa-vyūhasya sapatnīkasya bhagavataḥ śrī-kṛṣṇasya sarva-vedātmaka-praṇava-vācyatvaṁ pradarśya pūrvokta-jagat-kāraṇatvaṁ smārayann upasaṁharati—

praṇavatvena prakṛtitvaṁ vadanti brahma-vādinaḥ |
tasmād oṁkāra-sambhūto gopālo viśva-saṁsthitaḥ ||65||

praṇavatvena sarva-vedātmaka-kṛtsna-praṇava-vācyatvena tasya prakṛtitvaṁ sarva-jagad-upādānatvaṁ brahma-vādino vadanti | “prakṛtiś ca” ity-ādi-nyāya-kalāpena, tasmāt pūrvoktād dhetoḥ sampūrṇe oṁkāre sambhūto vācyatayābhivyaktaḥ | gopālo viśveṣu praṇavāvayaveṣu saṁsthitaḥ | ardha-mātrāyāṁ tu svapannī viśiṣṭaḥ śrī-kṛṣṇo vācyatayā saṁsthita ity arthaḥ ||65||

nanu klīṁ-kāra eva tan-mantra-bījatayā prasiddhas tatas tad-vācyatvam eva vaktum ucitam iti cet, tatrāha—

klīm-oṁkārayor ekatvaṁ paṭhyate brahma-vādibhiḥ ||66||

ekatvam ekārthakatvaṁ tulyārtha-vācakatvam iti yāvat | yathā praṇavaḥ sarva-vedasya bīja-bhūtaḥ sarva-vedārtha-garbhakaś ca praṇavaḥ sarva-vedeṣu iti śrī-mukhokteḥ | tathaiva bīja-mantro’pi tathā-bhūtas .tathā-bhūtārtha-jñāpakaś cety arthaḥ ||66||

ukta-gopāla-mantrasya mathurāṁ jhaṭiti mokṣa-phala-pradatvam āha—

mathurāyāṁ viśeṣeṇa māṁ dhyāyan mokṣam aśnute ||67||

mathurāyāṁ māṁ dhyāyan viśeṣeṇa śīghraṁ mokṣam aśnute prāpnotīty arthaḥ ||67||

dhyānaṁ viśadayati—

aṣṭa-patraṁ vikasitaṁ hṛt-padmaṁ tatra saṁsthitam |
śaṅkha-dhvajātapatrais tu cihnitaṁ caraṇa-dvayam ||68||

upāsakānāṁ vikasita-hṛt-kamale saṁsthitaṁ māṁ mathurāyāṁ nityaṁ dhyāyed iti caturthenānvayaḥ | tatrādau śaṅkhādibhiś cihnitaṁ mama caraṇa-dvayaṁ dhyāyet | śaṅkhety-ādy-artha-candrādīnām upalakṣaṇam ||68||

asādhāraṇa-cihna-dvayam āha—

śrīvatsa-lāñchanaṁ hṛt-sthaṁ kaustubhaṁ prabhayā yutam |
catur-bhujaṁ śaṅkha-cakra-śārṅga-padma-gadānvitam ||69||

hṛt-sthaṁ śrīvatsa-lāñchanaṁ kaustubhaṁ ca prabhayā yutaṁ dhyāyet | mama catur guṇitaṁ bhujaṁ śaṅkhādy-anvitaṁ dhyāyet | caturṣu bhujeṣu pañca-dhāraṇānupatteḥ śārṅga-padmayor eka-kare sthitiḥ | śārṅgaṁ puratataḥ sthitam iti vā bodhyet ||69||

sukeyurānvitaṁ bāhuṁ kaṇṭha-mālā-suśobhitam |
dyumat-kirīṭa-valayaṁ sphuran-makara-kuṇḍalam ||70||

bāhum ity eka-vacanaṁ jāty-abhiprāyeṇa | bāhūṁś ca gadānvitān dhyāyet | tathā kaṇṭha-mālayā vana-mālayā suśobhitaṁ śobhā-yuktaṁ dhyāyet | mameti śeṣaḥ | dyumanti dedīpyamānāni kirīṭa-valayāni mukuṭa-kaṅkaṇāni yasya tam | sphuranti makarākāra-kuṇḍale yasya tam ||70||

hiraṇmayaṁ saumya-tanuṁ sva-bhaktāyābhaya-pradam |
dhyāyen manasi māṁ nityaṁ veṇu-śṛṅga-dharaṁ tu vā ||71||

hiraṇmayaṁ suvarṇavad atispṛhaṇīyaṁ dedīpyamānaṁ vā saumya-tanuṁ manohara-mūrtiṁ sva-bhaktāyeti jātāv eka-vacanam,
sva-bhaktebhyo'bhaya-pradaṁ mokṣa-pradam | māṁ manasi nityaṁ dhyāyet | athavā, dvibhujaṁ dhyāyed ity āha—veṇu-śṛṅga-dharaṁ tv iti ||71||

atha mathurā-śabdārtham āha—

mathyate tu jagat sarvaṁ brahma-jñānena yena vā |
tat-sāra-bhūtaṁ yad yasyāṁ mathurā sā nigadyate ||72||

tu punar-arthe | vā niyoge | yena kila jñānena sarvaṁ jagan mathyate jagad-adhiṣṭhātur vivekena lābhāya punaḥ punar anviṣyate | tasya jñānasya sāra-bhūtaṁ sthiratayā pratipādyam | yad brahma tad yasyāṁ nityam asti sā mathurā nigadyate kathyate | manth viloḍane dhātor auṇādi-kakurac-pratyayena matv-arthīyena ca rūpa-siddhiḥ | mathyate jagad aneneti mathuraṁ jñānaṁ, tat-tat-pratipādyaṁ yasyām asti sā mathureti vyutpatteḥ ||72||

atha sthūla-buddhīnāṁ virāḍ-upāsanām āha—

aṣṭa-dik-pālibhir bhūmiḥ padmaṁ vikasitaṁ jagat |
saṁsārārṇava-sañjātaṁ sevitaṁ mama mānase ||73||

aṣṭa-dik-pālibhir dik-pālair dala-rūpaiḥ yad bhūmi-rūpaṁ padmaṁ vikasitaṁ prakāśamānaṁ saṁsāra-rūpe samudre sañjātam utpannam, taj jagat sarvaṁ mama mānase saṅkalpātmake manasi sevitaṁ saṅkalpena mayā racitam | mad-vigrahatayā tat-prathamam upāsyam iti śeṣaḥ | dik-pālibhir ity atra bhisaropt bhāvaḥ, etvābhāvaś ca chāndasaḥ ||73||

candra-sūryārciṣo divyā dhvajā merur hiraṇmayaḥ |
ātapatraṁ brahma-lokam adhordhvaṁ caraṇaṁ smṛtam ||74||

supāṁ sulug iti sūtreṇa auṅ ā | candra-sūryo mama divyā arciṣaḥ hiraṇmayo meru mama dhvajā | brahma-loko mamātapatram ity upāsyam | adhordhvam adha-ūrdhva-bhāvena sthitaṁ pātāla-saptakaṁ mama caraṇam ity upāsyam | adhordhvam iti sandhiś chāndasaḥ | caraṇam iti jātāv eka-vacanam ||74||

śrīvatsaṁ ca svarūpaṁ ca vartate lāñchanaiḥ saha |
śrīvatsa-lāñchanaṁ tasmāt kathyate brahma-vādibhiḥ ||75||

śrīvatsaṁ tāvan nija-vigrahe lakṣmyātmakaṁ lāñchanaiḥ dakṣiṇāvarta-roma-rekhādi-cihnaiḥ ca saha vartate virāḍ-vigrahe tu vairāja-puruṣa-lakṣaṇaṁ svarūpam eva śrīvatsa-lāñchanaṁ brahma-vādibhiḥ kathyate | lāñchanaiḥ sahitaṁ śrīvatsaṁ śrīvatsa-lāñchanam ity āhitāgny-āditvāc chrīvatsasya pūrva-nipātaḥ ||75||

yena sūryāgni-vāk-candra-tejasā sva-svarūpiṇā |
vartate kaustubhākhyaṁ hi maṇiṁ vadantīśa-māninaḥ ||76||

yena sva-svarūpiṇā sarveṣāṁ jīva-sva-svarūpasyāśraya-rādhāeṇa tejasā sūryāgniś ca vāk sarasvatī ca candraś ca, teṣāṁ samāhāro vartate sphurati | sa tejaḥ kaustubhākhyaṁ maṇim īśa-mānino virāḍ-īśvara-dhiyo vadanti | sūryādikaṁ kaustubhatvenopāsyam ity arthaḥ | kaḥ sūryas tat-samatvād agniś ca, aḥ vāk vācaḥ prathamatvāt, auś candraḥ, glau padasyaika-deśena sāmyāt tān astu bhrāti sva-svarūpeṇa vyāpnotīti vyutpatteḥ ||76||

sattvaṁ rajas tama iti ahaṁkāraś catur-bhujaḥ |
pañca-bhūtātmakaṁ śaṅkhaṁ kare rajasi saṁsthitam ||77||

guṇa-trayam ahaṅkāraś ceti catvāro bhujā yasya sa caturbhujaḥ sattvādayas tad-bhujatvena dhyeyā ity arthaḥ | guṇa-krameṇa sattvasyādau nirdiṣṭatve'py āyudha-kramam anurudhyāha—pañceti | rajaḥ kara-viśeṣatayā pañca-bhūtāni pāñcajanyatayopāsyāni | evam uttaratrāpi ||77||

bāla-svarūpam atyantaṁ manaś cakraṁ nigadyate |
ādyā māyā bhavec chārṅgaṁ padmaṁ viśvaṁ kare sthitam ||78||

atyantaṁ yo bālas tadvad viśuddhaṁ cañcalaṁ vā | mana eva sattvākhye kare sthitaṁ cakraṁ nigadyate, cakratvena cintyate | cala-svarūpam ity api kvacit pāṭhaḥ | ādyā vikṣepa-śakti-rūpā triguṇātmikā māyā | saiva chārṅgam | viśvātmakaṁ padmaṁ ca tad ubhayaṁ tamo-guṇa-lakṣaṇe kare sthitam | tatra tad-rūpatvena cintyam ity arthaḥ ||78||

ādyāvidyā gadā vedyā sarvadā me kare sthitā |

dharmārtha-kāma-keyūrair divyair divyaṁ mayeritaiḥ ||79||

avidyā anādi-karmātmikāvaraṇa-śakti-rūpā | kare ahaṅkārākhye dharmety-ādi mokṣasyāpy upalakṣaṇaṁ dharmādi-rūpaiḥ keyūrair anvito virāḍ dhyeyaḥ | kīdṛśaiḥ ? divyaiḥ alaukikaiḥ | divyaṁ mayeritaiḥ pravartitaiḥ | divya-mahīlitair iti pāṭhe tu divya-mahimabhir īlitaiḥ stutaiḥ ity artho bodhyaḥ ||79||

kaṇṭhaṁ tu nirguṇaṁ proktaṁ mālyata ādyayājayā |
mālā nigadyate brahmaṁs tava putrais tu mānasaiḥ ||80||

yan nirguṇaṁ triguṇātmaka-māyā-śūnyaṁ mokṣam iti yāvat, kaṇṭhatvena dhyeyam | tac ca yayādyayājayā māyayā mālyate āvriyate, sā mālā tava putraiḥ sanakādibhir nigadyate mālatve nopāsituṁ vidhīyate ity arthaḥ | māyā-nivṛttau mokṣa-prāptir iti bhāvaḥ ||80||

kūṭastharaṁ yat svarūpaṁ ca kirīṭaṁ pravadanti mām |
kṣarottamaṁ prasphurantaṁ kuṇḍalaṁ yugalaṁ smṛtam ||81||

kūṭastharaṁ nirvikāriṇaṁ sat-svarūpaṁ svatantraṁ sarvāntaryāmiṇam | māṁ kirīṭaṁ pravadanti vivekina iti śeṣaḥ | virāḍ antaryāmī mukuṭatvena dhyeya ity arthaḥ | kṣaraḥ sthira-jaṅgamāni sarva-bhūtāni | uttamaṁ jīvaś ceti dvayaṁ kuṇḍalaṁ smṛtam | prasphurantam iti liṅga-vyatyayaś chāndasaḥ | yad vā, kṣare virād-rūpe jagati uttamaṁ sāṅkhya-yogaś ceti dvayaṁ kuṇḍalaṁ smṛtam, bibharti sāṅkhyaṁ yogaṁ ca devo makara-kuṇḍale [bhā.pu. 12.11.12] iti smaraṇāt ||81||
evaṁ sūkṣmaṁ sthūlaṁ ca dhyāna-dvayam uktaṁ, tatra sthūla-dhyāna-dvārā sākṣād-rūpa-dhyānasya, māṁ dhyāyen mokṣam aśnute iti pūrvoktam eva phalaṁ smārayann āha—

dhyāyen mama priyo nityaṁ sa mokṣam adhigacchati |
sa mukto bhavati tasmai ātmānaṁ ca dadāmi vai ||82||

mokṣaṁ mat-prāpti-vighnādi-mokaṁ dhruvā smṛtiṁ labhata ity arthaḥ | tataḥ sa mukto bhavati mat-svarūpa-guṇādi-sākṣātkāra-pūrvakaṁ mad-bhāvāpanno bhavati | bhūyaś cānte viśva-māyā-nivṛtir vimuktaś ca vimucyate ity-ādi-śruteḥ | ātmānaṁ dadāmi sadā tat-pratyakṣo bhavāmīty arthaḥ ||82||

etat sarvaṁ bhaviṣyad vai mayā proktaṁ vidhe tava |
svarūpaṁ dvividhaṁ caiva saguṇaṁ nirguṇātmakam ||83||

saguṇam aṣṭa-dik-pālibhir ity-ādinoktam | virāṭ-svarūpaṁ nirguṇaṁ caturbhujādy-ākāram aṣṭapatram ity-ādinoktam ||83||

sa hovācābjayoniḥ—vyaktānāṁ mūrtīnāṁ proktānāṁ kathaṁ tv
ābharaṇāni bhavanti ? kathaṁ vā devā yajanti, rudrā yajanti,

brahmā yajati, brahmajā yajanti, vināyakā yajanti, dvādaśādityā yajanti, vasavo yajanti, gandharvā yajanti, sva-padānugāntardhāne tiṣṭhanti ? kāṁ manuṣyā yajanti ? ||84||

sa pūrvokta-mūrtīnām ābharaṇa-yajana-vidhi-vijijñāsur abjayoniś caturmukhaḥ ha sphuṭam uvāca papraccha | prāg-ukta-dvādaśa-mūrtiṣu vyaktānām upāsakeṣu prakaṭānāṁ proktānāṁ rāmasya rāma-mūrtiḥ ity-ādinā kathitānāṁ mūrtīnāṁ kena prakāreṇābharaṇāni bhavanti ? kathaṁ kāṁ devāḥ maruto yajanti ?

sva-padānugeti | yā ekādaśīti svapadaṁ gatā (2.41) ity uktā, sā kā ? yā daśamī vai hy antardhāne tiṣṭhati (2.41) ity uktā, sā ca kā ? iti praśnārthaḥ | kāṁ manuṣyā yajanti ? yā dvādaśīti bhūmyāṁ tiṣṭhati (2.41) ity uktā sā ca kā ? kathaṁ ca tāṁ yajantīty arthaḥ ||84||

sa hovāca taṁ hi vai nārāyaṇo devaḥ—ādyā avyaktā dvādaśa-mūrtayaḥ sarveṣu lokeṣu, sarveṣu deveṣu, sarveṣu manuṣyeṣu tiṣṭhanti ||85||

sa eva pṛṣṭo nārāyaṇo devas taṁ brahmāṇaṁ hi vai niścitam uvāca uttaraṁ dattavān ity arthaḥ | “anavyaktānāṁ mūrtīnāṁ katham ābharaṇāni” ity ekaḥ praśnaḥ | “kathaṁ devā yajanti” iti dvitīyaḥ | “kāṁ ke yajanti” iti tṛtīyaś ca vā śabdād abhimataḥ | tatrādyasyottaram antar-bhāvayann aparyor āha—ādyā iti | ādyā anādi-siddhāḥ, avyaktā upāsaketarāgocarā, sarveṣu lokeṣu deveṣu manuṣyeṣu tat-tal-loka-vāsiṣu, sarvatrety arthaḥ, tiṣṭhanti upāsakeṣu prasphurantīty arthaḥ |

nanu pūrva-vaneṣv evaṁ mathurāsv evaṁ dvādaśa-mūrtaya ity-ādinā dvādaśa-vaneṣu mūrtīnāṁ sthitir uktā, iha punas tat-tal-lokeṣu tāsāṁ sthitir iti katham iti ced, evaṁ tat-tal-loka-sthair api devādibhir mathurāṅga-bhūta-tat-tad-vana-dhyānena tā upāsyanta iti gṛhāṇa ||85||

tatra “kāṁ ke yajanti ?” iti tṛtīya-praśnottaraṁ saṁjñā-kīrtanenaiva vadan—sarveṣu deveṣu tiṣṭhantīty etad vivṛṇoti—

rudreṣu raudrī, brahmaṇy evaṁ brāhmī, deveṣu daivī, mānaveṣu mānavī, vināyakeṣu vighna-nāśinī, ādityeṣu jyotir, gandharveṣu gāndharvī, apsaraḥsv evaṁ gaur, vasuṣv evaṁ kāmyā, antardhāne prakāśinī | āvirbhāva-tirobhāvā svapade tiṣṭhati ||86||

rudreṣu raudrī-nāmnī mūrtis tiṣṭhatīti vadatā raudrīṁ rudrā yajantīty uktaṁ bhavati | tad evam ābharaṇa-praśno’py uttaritaḥ sva-svabhāvānusāreṇopāsanam ābharaṇārpaṇaṁ ca kurvantīty abhiprāyāt | brahmaṇi brahma-loke brāhmī-nāmnī mūrtiḥ | brahmaṇyeṣu iti pāṭhe tu brahmaṇi sādhavo brahmaṇyās tal-loka-vāsinas teṣu brāhmī tiṣṭhati | te brāhmī-nāmnīṁ mūrtiṁ yajantīty arthaḥ |

evam anyatrāpi bodhyam | mānava-śabdena brahma-janakādīnāṁ grahaṇaṁ, teṣāṁ devatva-mānavatvyobhaya-dharmavattvāt | apsaraḥsv evaṁ gaur iti āpsarasīty arthaḥ, sā ca gīyate iti gauḥ, gāne prakāśamānā | pṛṣodarāditvāt sādhuḥ | vasuṣu vāsavī, sā ca kāmyā sarva-kāmadā | prakāśinī-nāmnī mūrtir antardhāne tiṣṭhati | sā hy aprakāśinī śravaṇa-mātra-gocaratvāt | “kā sva-padānugā” ity asyottaram āha—āvirbhāvo vidyate yasyāḥ sāvirbhāvā, tirobhāvo vidyate yasyāḥ sā tirobhāvā, sā cāsau sā keti | sā svapade golokākhye tiṣṭhatīyam eva raudrādy ekādaśa-mūrtīnām avatāriṇīti jñeyam ||86||

tāmasī rājasī sāttvikī mānuṣī ||87||

dvādaśī tu nṝṇāṁ traividhyā, mallānām aśanir [bhā.pu. 10.43.17] iti nyāyena tridhā sphuratīty āha—tāmasīti | mānuṣī manuṣya-saṁsthānā ||87||

śuddha-bhaktimatāṁ tu sā śuddha-svarūpā sphuratīty āha—

vijñāna-ghana ānanda-ghanaḥ sac-cid-ānandaika-rase bhakti-yoge tiṣṭhati ||88||

mūrtiḥ vijñānānanda-rūpā mūrtiḥ sac-cid-ānanda evaiko raso rasanīyāsvādo yasminn etādṛśo yo bhakti-yogas tatra tiṣṭhati sphurati ||88||

oṁ tat prāṇātmane oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai prāṇātmane namo namaḥ ||89||

ya oṁkāra-svarūpaḥ prāṇākhya-vāyor antaryāmī tasmai vai tasmā eva namo namaḥ | ādare vīpsā | ātmānaṁ samarpayāmīti | kīdṛśāyety apekṣāyām āha—oṁ tat sad iti | tribhir nāmabhir vācyāyety arthaḥ | supāṁ sulug iti sūtreṇa caturthyā luk | bhūrādi-loka-trayasya vyāpakatayā kāraṇatayā ca tad-rūpāyety arthaḥ | vyāpya-vyāpakayoḥ kārya-kāraṇayorś cābheda-vyapadeśārhatvāt | eva agre’pi bodhyam ||89||

sa ka ity apekṣāyām asādhāraṇa-nāma-vācyāyāha—

oṁ kṛṣṇāya govindāya gopī-jana-vallabhāya oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||90||

om apānātmane oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai apānātmane namo namaḥ ||91||

pradyumnādi-rūpatvam āha—

oṁ kṛṣṇāya pradyumnāyāniruddhāya oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||92||

oṁ samānātmane oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai samānātmane namo namaḥ ||93||

balabhadratvam āha—

oṁ kṛṣṇāya rāmāya oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||94||

om udānātmane oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai udānātmane namo namaḥ ||95||

oṁ kṛṣṇāya devakī-nandanāya oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||96||

devakyā nandanaḥ arbhakaḥ, tasmai | dārako nandano'rbhakaḥ iti dhanañjayāt ||96||

oṁ vyānātmane oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai vyānātmane namo namaḥ ||97||

oṁ gopālāya nija-svarūpāya oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||98||

oṁ yo'sau pradhānātmā gopāla oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||99||

pradhānātmā prakṛti-niyantā ||99||

oṁ yo'sāv indriyātmā gopāla oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||100||

indriyātmā sarveṣām indriya-pravartakaḥ ||100||

oṁ yo'sau bhūtātmā gopāla oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||101||

bhūtātmā pañca-bhūtāntaryāmī ||101||

oṁ yo'sāv uttama-puruṣo gopāla oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||102||

uttamaḥ sarva-jīvebhya utkṛṣṭatamaḥ | uttamaḥ puruṣas tv anyaḥ prathitaḥ puruṣottamaḥ iti ca śrī-mukha-vacanāt ||102||

oṁ yo'sau paraṁ brahma gopāla oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||103||

paraṁ brahma sarva-vedānta-vedyam | brahma-śabdasya jīvādāv api vṛtaiḥ param iti ||103||

oṁ yo'sau sarva-bhūtātmā gopāla oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||104||

sarva-bhūtātmā sarveṣāṁ prāṇīnām antar-niyantā ||104||

oṁ yo'sau jāgrat-svapna-susuptim atītya turyātīto gopāla oṁ tat sad bhūr bhuvaḥ svas tasmai vai namo namaḥ ||105||

yo'sau jāgrad-ādy-avasthā-trayam atītya atikramya turīyo vāsudevaś caturtho vyūhas tam atiśayenetaḥ prāptas tad-rūpīti yāvat, gopālas tasmaīty arthaḥ |

> yugānuvartino lokā yajantīha sumedhasaḥ |
> gopālaṁ sānujaṁ rāmaṁ rukmiṇyā saha tat-param ||
> gopālo'ham ajo nityaḥ pradyumno'haṁ sanātanaḥ |
> rāmo'ham aniruddho'ham ātmānam arcayed budhaḥ || (2.54-55)

ity-ādinā pūrvaṁ vāsudevasyaiva gopālatvenokteḥ |

> catur-vibhaktaḥ puruṣaḥ sa krīḍati yathecchati |
> vyūhātmānaṁ caturdhā vai vāsudevādi-mūrtibhiḥ |
> sṛṣṭy-ādīni karoty eṣa viśrutātmā janārdanaḥ ||

ity-ādi-vacanair bhagavataḥ puruṣottamasya śrī-vāsudevasya caturvyūhātmatvāt ||105||

nanv ekasya katham anekātmakatvam ity āśaṅkya tasyaiva tatrāntaryāmitayā praviṣṭatvād ity āha—

eko devaḥ sarva-bhūteṣu gūḍhaḥ
sarva-vyāpī sarva-bhūtāntarātmā |
karmādhyakṣaḥ sarva-bhūtādhivāsaḥ
sākṣī cetāḥ kevalo nirguṇaś ca ||106||

eko mukhya eva |

> eko'nyārthe pradhāne ca prathame kevale tathā |
> sādhāraṇe samāne'lpe saṅkyāyāṁ ca prayujyate || ity abhidhānāt |

devo dyotamāna-svabhāvaḥ | sarva-bhūteṣu gūḍho'ntaryāmitayānupraviśya sthitaḥ | tat-sṛṣṭvā tad evānuprāviśat iti śruteḥ | paricchinnatva-śaṅkāṁ nirākaroti sarva-vyāpīti | sarvam antar bahiś ca vyāptuṁ śīlam asyeti sarva-vyāpī | ākāśavat tāṭasthyaṁ vārayati—sarva-bhūtāntarātmāntaryāmī | mīmāṁsaka-mataṁ vārayati—karmādhyakṣa iti | sarva-karma-phala-da ity arthaḥ | phalam ata upapatteḥ [ve.sū. 3.2.39] iti nyāyāt | karmasu prerako vā | sa kārayet puṇyam athāpi pāpaṁ na tāvatā doṣavān īśitāpīti śruteḥ | sarvāśrayatvam āha sarva-bhūteṣu niyantṛtayādhivasatīti sarva-bhūtādhivāsa iti | yad vā, naiyāyika-mateśvara-tulyatvaṁ vārayati sarveti | sarva-bhūtānām adhivāso'dhiṣṭhānaṁ nimittam upādānaṁ cety arthaḥ | prakṛtiś ca pratijñā-dṛṣṭāntānuparodhād [ve.sū. 1.4.24] iti nyāyāt | sākṣī sarvasya sākṣād draṣṭā | sārvajñyam āha cetā iti | citī saṁjñāne | dhātor asun-kṛte rūpa-siddhis tasya jñāna-svarūpatve sati jñānāśrayatvam ity arthaḥ | nirvisarga-pāṭhe cetā nikhila-viśva-nirmātā | ciñ cayena tṛc | tathātve'py āpta-samasta-kāmanayā phalecchā-pūrvaka-kartṛtvābhāvāt | kevala udāsīnaḥ | nirguṇaś ca guṇa-trayānadhīnaḥ, heya-guṇa-rahito vety arthaḥ ||106||

atha gopālārcakānāṁ jagad-vandyatvaṁ darśayan
tad-arcaka-tad-vibhūti-rūpa-devān namasyatvenopadiśati
rudrāyety-ādi-pañcadaśa-mantraiḥ—

rudrāya namaḥ | ādityāya namaḥ | vināyakāya namaḥ | sūryāya namaḥ | vidyāyai namaḥ | indrāya namaḥ | agnaye namaḥ | yamāya namaḥ | nirṛtaye namaḥ | varuṇāya namaḥ | marute namaḥ | kuberāya namaḥ | īśānāya namaḥ | brahmaṇe namaḥ | sarvebhyo devebhyo namaḥ ||107||

rudrāya ekādaśa-vyūhātmane | ādityāya dvādaśa-vyūhātmane | sūryāya vyūhine | vidyāyai sarasvatyai | īśānāya vyūhine rudrāya | brahmaṇe caturmukhāya | samudāyenāha sarvebhyo vasugandharvādibhya ity arthaḥ ||107||

atha munir brahma-nārāyaṇa-saṁvādam upasaṁharati—

**dattvā stutiṁ puṇyatamāṁ
brahmaṇe sva-svarūpiṇe |
kartṛtvaṁ sarva-bhūtānām
antardhāne babhūva saḥ ||108||**

sa nārāyaṇaḥ svasya svarūpaṁ dhyeyatayā vidyate yasya, antaryāmityayā yasminn iti vā tasmai sva-svarūpiṇe brahmaṇe puṇyatamām uttara-tāpinī-rūpāṁ stutiṁ, tathā sarva-bhūtānāṁ kartṛtvaṁ ca dattvāntarhito'bhūd ity arthaḥ ||108||

atha muniḥ svopadiṣṭaṁ dṛḍhayan sva-sampradāyam āha—

brahmaṇo brahma-putrebhyo

nāradāc ca yathā-śrutam |
tathā proktaṁ hi gāndharvi
gacchadhvaṁ svālayāntikam ||109||

|| ity atharva-vedīya gopāla-tāpiny-upaniṣad samāptā ||

nāradety atra pañcamyāḥ supāṁ sulug ity anena ḍā prathamaṁ, tathā padaṁ yathārthe | brahmaṇaḥ sakāśāt tat-putrais tebhyo nāradena tasmāc ca mayā yathā śrutaṁ tathaiva yuṣmān prati proktam | he gāndharvi ! sarvā yūyaṁ svālayāntikaṁ svāśramasya samīpa-deśaṁ gacchadhvam | idānīṁ śrī-kṛṣṇo vanāt tatrāgacchet taṁ mad-ukta-lakṣaṇaṁ pratītya svālayaṁ yātety abhiprāyaḥ ||109||

svīyājñāna-tamo-dhvaṁsī yo buddhy-ārjavaṁ harṣadaḥ |
śrī-nimbārka-munīndro me sannidhattāṁ sadā hṛdi ||
śrīmad-gopāla-tāpinyā vyākhyā tattva-prakāśikā |
saṁgṛhītā mayā svīya-bodhāya nānya-buddhaye ||
īkṣantāṁ svecchayā santaḥ sampradāyānuyāyinaḥ |
kṣamantāṁ yac ca cāpalyaṁ madīyaṁ dīna-vatsalāḥ ||

—o)0(o—